ЕЛХАН БАБАЈЕВ

ШИФАҺИ ӘН'ӘНӘЛИ АЗӘРБАЈЧАН МУСИГИСИНДӘ ИНТОНАСИЈА ПРОБЛЕМЛӘРИ

БАКЫ
"ЕЛМ" НӘШРИЈЈАТЫ
1998

ЕЛМИ РЕДАКТОРУ:
ФӘРӘҺ ӘЛИЈЕВА
сәнәтшүнаслыг намизәди, досент

РӘ"ЈЧИ:
ЗЕМФИРА СӘФӘРОВА
сәнәтшүнаслыг доктору, профессор

БАБАЈЕВ Е.Ә.
Шифаһи ән"әнәли Азәрбајчан мусигисиндә интонасија проблемләри - Бакы, "Елм", 1998 - 146 сәһ.

ISBN 5-8066-0958-8

Сәнәтшүнаслыг намизәди, профессор Елхан Бабајев мусигишүнаслыг саһәсиндә санбаллы тәдгигатларын мүәллифидир. Тәдгигатлары шифаһи ән'әнәли мусигинин нәзәри проблемләринә һәср олунуб. "Ритмика азербайджанского дестгяха" (1990) вә "Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри" (1996) монографијалары елми ичтимаијјәт вә мусиги мүтәхәссисләри тәрәфиндән мүсбәт рә'јләрлә гаршыланыб.

Алимин сајча үчүнчү олан бу китабы шифаһи ән'әнәли мусигијә даир нәзәри тәдгигатларынын давамы кими мејдана кәлиб. Мүәллиф шифаһи ән'әнәли мусигинин интонасија мәзмунуна илк дәфә олараг елми-нәзәри проблем сәвијјәсиндә јанашыр вә ону хүсуси тәдгигат објектинә чевирир. Әввәлки монографијалар кими бу китаб да өз актуаллығына, елми јенилијинә, аналитик сәвијјәсинә көрә нәзәри мусигишүнаслығын инкишафында лајигли јер тутачагдыр.

Китаб мүтәххәсисләр үчүн нәзәрдә тутулуб. Дәрс вәсаити кими дә истифадә олуна биләр.

Б $\frac{4905000000-749}{655(07)-98}$ **Грифли нәшр**

© **«Елм» нәшријјаты, 1998**

МҮӘЛЛИФДӘН

Халгымызын шифаһи ән"әнәли мусиги ирси әсрләр боју елин һафизәсиндә зәррә-зәррә топланыб, чилаланыб вә нәһајәт, пешәкар сәнәткарларын јарадычылығында формалашыб, камилләшиб. Бә"зи нүмунәләр илкин садәлијини горујуб сахламыш, ел һавасы кими әбәдијјәтә говушмушдур. Бә"зиләри исә мүрәккәб ән"әнәләр әсасында даим һәрәкәтдә, инкишафда олуб, кичичик интонасија дөнүмләринин һөркүсүндән һөрүлүб монументал дәсткаһлара чеврилмишдир.

Көркәмли рус мусигишүнас алими Борис Асафјев јазырды: "Мусиги фикри сәслә ифадә едилмәк үчүн интонасијаја чеврилир, интонасијалашыр. Интонасијалашма просеси нитг дејил, мусиги олмагдан өтрү данышыг интонасијасы илә бирләшиб сөзүн вә тонун ритминтонасија вәһдәтинә - ифадә васитәләрилә зәнкин олан јени кејфијјәтә кечир, камил формаларда мөһкәмләнәрәк минилликләрин рәнка-рәнк тәчрүбәсинә истинад едир".[1]

Беләликлә, мусигинин өзәји олан интонасија - ону јарадан, чанландыран јарадычылыг просесинин мајасыдыр. Интонасијанын көкләри мусигинин бүтүн амилләриндә-метроритмдә, мелодик һәрәкәтдә, тембр сәсләшмәләриндә лад аһәнкиндә вә ајры-ајры ичрачыларын ифадә тәрзиндә тәзаһүр едир.

---

[1] Б.В.Асафьев. Музыкальная форма как процесс. Кн.вторая. Интонация. М.-Л.,Музгиз, 1947, с.3.

Тәгдим олунан бу китаб интонасијанын тәдгиги саһәсиндә илк тәчрүбәмиз дејил. **«Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри»** китабында (Бакы, Еркүн, 1996 - 128 сәһ.) сөз вә мусигинин әлагәсинә кениш јер вермиш, дәсткаһлара гәзәлләрин сечилмәсиндән, муғамын мелодикләшдирилмиш декламасијасындан, речитатив вә авазын интонасија хүсусијјәтләриндән елми-нәзәри шәкилдә бәһс етмишдик. Китабда һәмчинин муғам шө"бәсинин ритминтонасија гурулушундан, еләчә дә дәсткаһын ритмик инкишаф мәнтигиндән сөһбәт ачмышдыг.

Шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизин интонасија проблемләринә һәср едилмиш икинчи китаб әввәлки елми тәдгигатларын бир нөв давамыдыр. Сөз вә мусигинин әлагәсинә бу китабда да кифајәт гәдәр диггәт јетирилиб. Биринчи китабдан фәргли олараг, бу тәдгигат ишиндә интонасијанын мүмкүн гәдәр бүтүн мә"лум мәнбәләри арашдырылыб, мусиги ирсимизин мүхтәлиф саһә вә жанрлары бу бахымдан нәзәрдән кечирилиб. Ејни заманда, бу дәфә бизим үчүн мараг тәшкил едән тәдгигат објекти кими халг ше"ринә, онун гурулуш хүсусијјәтләринә, "мусиги вәзнли" жанрлара, ашыг поезијасы нүмунәләринә дә хүсуси диггәт јетирмишик.

Пешәкар мусигишүнаслар үчүн нәзәрдә тутулмуш бу тәдгигат ишиндән али мусиги тәһсили мүәссисәләриндә нәзәријјәчиләр вә бәстәкарлар тәдрис вәсаити кими дә истифадә едә биләрләр.

ШИФАҺИ ӘН"ӘНӘЛИ АЗӘРБАЈЧАН МУСИГИСИНДӘ ИНТОНАСИЈА ИНКИШАФЫНЫН ПРИНСИПЛӘРИ

ШИФАҺИ ӘН'ӘНӘЛИ МУСИГИ ИРСИМИЗИН ЖАНР ТӘСНИФАТЫ

Азәрбајчан халгынын шифаһи ән"әнәли мусиги ирси бир-бирилә гырылмаз телләрлә бағлы олан бир сыра јарадычылыг саһәләриндән ибарәтдир:

– ичра ән"әнәләрини, еләчә дә милли тәзаһүр формасыны пешәкар ел сәнәткарларымызын - хәнәндә вә сазәндәләримизин јарадычылығы илә мүәјјән етмиш **муғам сәнәти;**

– сөз гошан, нағыл сөјләјән, чалыб-охујан, рәгс едән пешәкар ел сәнәткарларымызын чохәсрлик ән"әнәләрини јашадан **ашыг јарадычылығы;**

– ел-обанын тој-дүјүнүндә, шадјаналыг мәрасимләриндә сојдашларымызын дедији нәғмәләр, кетдији јаллылар, ојнадыглары рәгсләр - бир сөзлә, мусиги фолклору, **халг мусиги сәнәти.**[1]

XX әсрин сонунда - мусигишүнаслыг елмимизин 70 илдән артыг өмрү олан бир заманда - шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизин тәснифатыны вермәк, әлбәттә, бир гәдәр кечдир.

[1] Тәснифата дини мусиги жанрлары дахил едилмәјиб.

Әләлхүсус, бу һалда ки, һәмин тәснифатын әсримизин биринчи рүбүндә бөјүк устадымыз Үзејир бәј тәрәфиндән артыг верилдијини нәзәрә алмаг лазымдыр.

1925-чи илдә "Маариф вә мәдәнијјәт" журналында *ХХ әср пешәкар мусигимизин патриархы*[1] "мүбаһисә тә'ригилә" дәрч етдирдији "Азәрбајҹан мусиги һәјатына бир нәзәр" мәгаләсиндә илк дәфә олараг шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизин жанр тәснифатыны верир: "Пешә вә сәнәт мәгамында [...] мусиги ичрасы "устад"ларын ишидир; бу устадлар габилијјәт вә ләјагәтләринә көрә ики зүмрәјә ајрылырлар: бири шәһәр вә јахуд "мәҹлис" мусигичиләри ки, бунлара мә"лум олдуғу үзрә "ханәндә вә сазәндә" дәстәси дејилир; о бири зүмрә "кәнд" вә ја "чөл" мусигарларыдыр ки, онлар да "ашиг" (ашыг) вә "зурначы" дәстәсидир. Бунлардан биринҹи дәстәјә "мәдәни" вә икинҹијә "бәдәви" демәк ҹаиз һесаб едиләрсә, тәфавүтләри даһа бәлли көрүнәр".[2]

Беләликлә, һәлә 73 ил әввәл Ү.Һаҹыбәјов ашыг, еләҹә дә "ханәндә вә сазәндә" сәнәтләрини пешәкар јарадыҹылыг адландырырды. Даһа сонра, мәгаләнин нөвбәти бөлмәсиндә, Үзејир бәј "бәһри вә һавасы мөвҹуд вә мүәјјән олан мусиги" - тәсниф, рәнк, рәгс, ел һавалары барәдә мә"лумат верир.

Лакин мусиги жанрларынын тәснифатыны вермәк һәвәси мусигишүнасларымызда сонралар да сөнмүр, халг сәнәтинин мүхтәлиф саһәләрини арашдыран тәдгигатчыларымыз мүхтәлиф бөлкүләр тәклиф едирләр. Тәснифатлар арасында хатирәсини әзиз тутдуғум мүәллимим Мәммәд Салеһ Исмајыловун жанр бөлкүсү Үзејир ән"әнәсинин давамы олдуғу үчүн диггәти даһа чох ҹәлб едир. Бунунла бәрабәр, шифаһи

[1] Үзејир Һаҹыбәјова бу ады зәманәмизин гүдрәтли сәнәткары Гара Гарајев өзүнүн Москвада кечирилән 50 иллик јубилеј кечәсиндә вермишдир.

[2] Ү.Һаҹыбәјов. Азәрбајҹан мусиги һәјатына бир нәзәр. Әсәрләри, 2-ҹи ҹилд. Бакы, Азәрбајҹан Елмләр Академијасынын нәшријјаты, 1965, с.216.

ән"әнәли мусиги ирсимизи "Азәрбајҹан халг мусигиси" анламы илә ејниләшдирән алим, бу ирси метроритмик хүсусијјәтләринә көрә үч жанр групуна ајырыр: "бәһрли", "бәһрсиз" вә "гарышыг бәһрли" жанрлар.[1]

Даһа бир тәснифата профессор Рамиз Зөһрабовун арашдырмаларында тәсадүф едирик. Онун фикринҹә, халгымызын нәслдән-нәслә мирас гојдуғу мусиги ирси белә бир тәснифата малик олмалыдыр: "Шифаһи ән"әнәли профессионал мусиги" - муғам, тәсниф, рәнк, зәрб-муғам; "халг професионал мусигиси" - ашыг јарадыҹылығы вә нәһајәт, халг мусигиси.[2]

Шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизин бу ҹүр тәбәгәләшмәси, зәннимизҹә, о гәдәр дә дүзкүн дејил. Ашығын һеҹа вәзниндә гошдуғу ше"рләрин, охудуғу һаваларын халга даһа јахын олмасы, һеч дә онларын пешәкарлығынын ханәндәләрдән ашағы олдуғуну сүбут етмир. Ашыг Аббас Туфарганлы, Ашыг Алы, Ашыг Әләскәр кими классикләри олан бу улу сәнәт пешәкарлыг бахымындан ханәндә сәнәтиндән ашағы дурмамалыдыр. "Пешә вә сәнәт мәгамында мусиги ичрасы устадларын ишидир" - дејән Үзејир бәј дә, зәннимизҹә, буну нәзәрдә тутурду.

Беләликлә, устадларын сәнәтинин башлыҹа ҹәһәти, һәр ики сәнәтин шифаһи ән"әнәјә малик олмасыдыр.[3] Јүз ил

[1] Ү.Һаҹыбәјовун "бәһрли", "бәһрсиз" терминләринә М.С.Исмајылов "гарышыг бәһр" анлајышыны әлавә едир. Бах: М.С.Исмајылов. Азәрбајҹан халг мусигисинин жанрлары. - Б, Ишыг, 1984.

[2] Р.Зөһрабов. Шифаһи ән"әнәли Азәрбајҹан профессионал мусигиси. Б., 1996, с.3.

[3] Сәфиәддин Урмәвинин елми јарадыҹылығында формалашмыш әбҹәд мусиги јазысынын једди әсрлик тарихи олса да, Азәрбајҹан халгынын Үзејир јарадыҹылығына гәдәрки дөврү шифаһи ән"әнәләрә әсасланыр. Одур ки, тәснифатыны апардығымыз мусиги ирси, бүтүн халгларын гәдим мусиги мәдәнијјәти кими, јалныз шифаһи ән"әнәләрә маликдир. Бунунла бәрабәр, гејд етмәлијик ки, шифаһи ән"әнә пешәкар бәстәкар јарадыҹылығынын Азәрбајҹанда тәшәккүл тапдығы заманда битмәјиб. Бу күнәдәк ашыг һаваларынын јени гајдалары, тәснифләр, рәнкләр пешәкар сәнәткарларымыз тәрәфиндән шифаһи шәкилдә гошулур.

әввәл олдуғу кими, бу күн дә устад ашыг шакирдинә саз һаваларыны чалыб-охујур, бу һавалара сөз гошмағын сирләрини анладыр. Ханәндәләр дә өз нөвбәсиндә, устадларындан дәсткаһын композисија гурулушуну, әруз вә муғамын вәһдәтилә бағлы ән"әнәләри өјрәнир, мәнимсәјирләр.

Беләликлә, шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизи ики башлыча һиссәјә ајырмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик:

1. Ән"әнәви мусиги;
2. Халг мусигиси.[1]

ӘН"ӘНӘВИ МУСИГИ ИРСИМИЗИН ИНТОНАСИЈА МӘНБӘЛӘРИ

Шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизә дахил олан бүтүн жанрларын инкишаф принсипләринин әсасыны тәшкил едән вариант-вариасија методу гурулушча бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнән муғамат вә ашыг һаваларында, еләчә дә халг маһнылары вә рәгсләриндә ејни принсипләрә маликдир. Јә"ни, бүтүн жанрларын инкишафы тематик өзәјин - *өзәк мөвзунун* тәкрар заманы вариант дәјишикликләринә уғрадылмасына әсасланыр.[2]

[1] Бу гәнаәтә кәлмәјимизин даһа бир сәбәби дикәр халгларын муғамла аналожи олан милли мусиги сәнәтләринин - раганын, макамын вә с. - бүтүн дүнјада “traditional music” адландырылмасыдыр. Күман едирик ки, халгымызын шифаһи ән"әнәли мусиги ирсини беләчә ики һиссәјә - ән"әнәви вә халг мусиги жанрларына - ајырмағымыз мүәјјән мүбаһисәләрә сәбәб олса да, садәлији вә дәгиглији бахымындан даһа мәгсәдәујғундур. Бир дә ән"әнәви мусиги сәнәти маһијјәти е"тибарилә “шифаһи ән”әнәли професионал мусиги сәнәти" анлајышыны һеч дә инкар етмир. Әксинә, јени термин әввәлкинин даһа тәкмилләшмиш формасыдыр. Бу заман орталыға даһа бир проблем чыхыр. Бәс мүәјјән ән"әнәләрә табе олан дини мәрасим мусигиси нечә адландырылмалыдыр? Зәннимизчә, "мәрасим мусигиси" /маһнылары/ вә ја “матәм мәрасим мусигиси” кими конкрет адлар бура даһа ујғун кәләрди.

[2] Бах: Э.Бабаев. Ритмика азербайджанского дестгяха. Б.Ишыг, 1990, с.33-46.

Инди дә ән"әнәви вә халг мусиги нүмунәләринин интонасија аләминә нәзәр салаг.

Ән"әнәви мусиги сәнәтимизин интонасија өзәји үч мүһүм амилин говушуғундан јараныр. Бунлар ***тембринтонасија***, ***ритминтонасија*** вә ***ладинтонасија*** гајнагларыдыр. Бу үч амили бир-бириндән тәчрид олунмуш шәкилдә нәзәрдән кечирмәк мүмкүн дејил. Мәсәлән, муғамын ритминтонасија фигурларында моноөлчүлүк принсипи әсасында формалашмыш *ән кичик ритмик өлчү ваһидиндән* (♪ ≈ 300) даһа гыса олан мелизматик бәзәкләр, тәбиәтләри е’тибарилә тембринтонасија аләминә аиддирләр.[1]

Тембринтонасијанын ладинтонасија илә гаршылашдырылмасы да бөјүк мараг доғурур. Ј.Г.Кон “К теории народных ладов” адлы мәгаләсиндә јазыр: “Сәс зоналарынын кенишлији сәс сыраларынын мүхтәлиф чүр ”нүанслашдырылмасына" имкан јарадыр, јә"ни зона дахилиндә сәс јүксәклијинин бүтүн һәдләринә кечиди тә"мин едир".[2]

Беләликлә, алим сәсин чәрәк вә ја үчдә бир тон алчалыб-јүксәлмәсинә сәс сырасы дахилиндә интервал вә бунун лабүд нәтичәси олан лад дәјишикликләри кими дејил, “нүанс”, “боја” вә нәһајәт, *тембринтонасија фәрги* кими бахыр.

Бу ики гыса нүмунәдән, илк бахышда гәрибә көрүнә биләчәк нәтичә һасил олур: ритминтонасија вә ладинтонасија үчүн “гәбул едилмиш нормалардан” кәнара чыхылан заман әлдә едилән ефектләр (бојалар) - даһа доғрусу, милли колорит *тембринтонасија сәчијјәси* дашыјыр.

Биз гејри-ихтијары олараг тембринтонасија аләминә дахил олдуг. Бәлкә она көрә ки, тембр - интонасијанын бојасы, аһәнкидир. Тембринтонасија, көрүндүјү кими, лад вә метроритмлә гырылмаз телләрлә бағлыдыр.

[1] Јенә орада.

[2] Ю.Г.Кон. К теории народных ладов. В кн.: Вопросы музыкальной культуры Узбекистана. - Ташкент, 1961, с.123.

ТЕМБРИНТОНАСИЈА – МИЛЛИ КОЛОРИТИН ӨЗӘЛИДИР

Милли мәнсубијјәти олан һәр һансы мусиги әсәри диггәти мусиги дилинин, еләчә дә, метроритмик чаларларын вә әкәр варса, һармоник вә тембр сәсләшмәләринин фактура гурулушунун өзүнәмәхсуслуғу илә чәлб етмәлидир. Бүтүн бу чәһәтләрин мәчмусу әсәрин *милли колоритини* јарадыр.

Халг мусиги јарадычылығынын, ејнилә шифаһи ән"әнә илә јашајан пешәкар мусиги сәнәтинин ичрасында милли колорит, шүбһәсиз, өн плана чыхыр. Чүнки, Азәрбајчан муғамыны ән јахын гоншу халгларын аналожи мусиги сәнәтиндән - түрк макамларындан, иран дәсткаһларындан фәргләндирән илк вә башлыча хүсусијјәти - өзүнәмәхсус милли колоритин кәскин сурәтдә нәзәрә чарпмасыдыр.

Бу хүсусијјәт - милли колорит - һәр шејдән әввәл, тарын, каманчанын вә ханәндәнин сәс тембриндә, ән"әнәви сазәндә үчлүјүнүн ифа тәрзиндән доған гарышыг бојаларда, аләтләрин бир-бирини вә ханәндәни јамсыламаг тәрзиндә, тәкраредилмәз вокал вә инструментал мелизматикада, дәсткаһда нөвбәләшән, зәрбли муғамларда исә ејни заманда сәсләнән метроритмик тәзадларда, тарын сәс шкаласында мөвчуд олан гејри-мүкәммәл темперасијанын әмәлә кәтирдији бојаларда, һабелә, муғамларын, ашыг һаваларынын вә халг мусиги нүмунәләринин өзәјини тәшкил едән лад чаларларында, еләчә дә каданс дөнмәләринин, мелодик гурумларын, монодик инкишаф принсипләринин аһәнкиндә өзүнү бүрузә верир. Садаладыгларымыз бу мин бир бојалы әлван чаларлар шифаһи ән"әнәли професионал мусиги сәнәтимизин тембринтонасија аләмини тәшкил едир.

Лакин биз һеч дә тембринтонасијаны үмуми интонасија инкишафынын башлыча амили һесаб етмирик. Тембринтонасија, мусиги ирсимиздә баш верән дәрин инкишаф просесләринин - метроритмик, ладинтонасија, тәзадлы епизодларын гаршылашдырылмасы, муғам чохсәслилији, ашыг һаваларынын аккорд структуру вә с. - заһири бојасы, сәсләнмә әлванлығыдыр. Бу просесләрин көкләри исә ритминтонасија вә ладинтонасија аләминдәдир.

Елә исә т е м б р и н т о н а с и ј а и н к и ш а ф п р и н с и п и н и н т ә с н и ф а т ы н ы верәк.

Шифаһи ән"әнәјә малик олан мусиги ирсимиздә тембринтонасија инкишафы бу јолларла баш верир:

1/. Тембринтонасијанын милли чалғы аләтләримизин вә охума тәрзинин гарышығындан доған чохсәслилијин фәрди үслуб вә ичра хүсусијјәтләри илә бағлы инкишафы;

2/. Силсилә әсәрләрин (дәсткаһын, ашыг дастанларынын) тәзад принсипи үзрә инкишафынын тембринтонасија хүсусијјәтләри;

3/. Халг чалғы аләтләринин (тарын вә сазын) темперасија хүсусијјәтләриндән јаранан колоритин тембринтонасија тәбиәти вә милли сәс дүзүмләринин мусиги нүмунәләринин инкишафындакы ролу;

4/.Тембринтонасија ладинтонасијанын сәсләнмә колоритинин тәзаһүрү кими.

Һәмин принсипләри ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

1.Истәр ханәндә,истәрсә дә ашыг охумаларыны сәчијјәләндирән башлыча хүсусијјәт гадын вә кишиләрин ејни теситурада "кәзишмәләридир". Дикәр халгларда раст кәлдијимиз гадын вә киши сәсләри арасындакы кәскин тембр вә рекистр тәзадлары мусигимиздә минимум сәвијјәсиндәдир.[1]

[1] Киши ханәндәләр, адәтән, тенор, гадынлар исә алт сәсә малик олсалар да онларын ејни рекистрә чан атмалары, күман ки, муғамы мүәјјән көкдә, конкрет пәрдәдән охумаг мејлиндән ирәли кәлир. Ејни вәзијјәтә ашыг мусигисиндә дә раст кәлирик. Даһа бир сәбәб гадын ифачылығынын кишиләрә нисбәтән даһа кәнч олмасындадыр.

Устадларындан муғамы јамсылама јолу илә өјрәнән гадын ханәндәләр истәр-истәмәз киши охума үслубуну, ичра тәрзини тәглид едир вә онунла ејни рекистрдә охумаға чәһд көстәрир. Даһа әввәләр "гадын вә кишиләрин охудуғу муғамлар" дејилән шәрти бөлкү варды. Гадынлар "Гатар", "Күрд Шаһназ" кими зил сәс тәләб едән муғамлар охујар, "Чаһаркаһ", "Раст" кими ағыр дәсткаһлара баш гошмаздылар. Сон заманлар бу сәдд кетдикчә арадан галдырылыр. Әлбәттә, Мәләкханым Әјјубова кими инчә сәсли ханәндә гадынларымыз да вардыр. Лакин белә ифачыларымыз бөјүк азлыг тәшкил едир.

Бәлкә дә ханәндә вә ашыгларымызы мүшајиәт едән ансамблларын рәнкарәнклијинә охума сәнәтиндәки бу јекнәсәклик сәбәб олмушдур.

Муғамын тембринтонасија гурулушу дәсткаһы ичра етмәк ногтеји-нәзәриндән мүәјјәнләшдирилиб. Јә"ни, ханәндә вә сазәндәләримизин үчлүк шәклиндә чыхышы, һардаса, XIX әсрин орталарындан башлајараг ән"әнә шәклини алыб вә бу аләтләрин, еләчә дә ханәндә сәсинин тембр мәҹмусу муғамын тембринтонасија мүндәрәҹәсини тәшкил едир. Даһа дәгиг десәк, муғаматда "тембринтонасија мәфһуму" ханәндә вә сазәндәләрин ифа үслубуну, ансамбл чалғысынын хүсусијјәтләрини, бурадакы һәр бир ифачынын тутдуғу мөвгеји, вокал импровизасијанын әһатә етдији тесситураны вә бу сәс диапозонундан кәләнбојаны өзүндә ҹәмләшдирир.

Беләликлә, ханәндә импровизасијасынын мүшајиәтиндә тарла каманчанын имитасијалы ичра тәрзи, груп чалғысындан - үч чаларын гарышығындан вә ифа үслубундан јаранан чохсәслилик (бүтүн консонанс вә диссонанс сәсләшмәләрлә бирликдә) тембринтонасија анламына дахилдир.

Муғам чохсәслилијинин классик полифонијадан фәрги, биринчинин монодик тәбиәтилә бағлыдыр. Әкәр полифоник әсәрләрдә сәсләрин үфүги истигамәтдәки мүстәгиллији шагули "кәсилдикдә" мүәјјән һармоник аһәнкә малик олурса, муғам чохсәслилијиндә вәзијјәт башгадыр. Тарзәни имитасија едән каманчачы шагули һәмаһәнклик барәдә дејил, даһа чох үфүги сәлигә-сәһман барәдә дүшүнүр.

Муғамын ичрасы заманы тәбиәти е"тибарилә тәксәсли мелодија - монодија имитасија едилир. Монодија исә өз нөвбәсиндә, орган пунктундан башга һеч бир сәсалты һәрәкәт хәттилә бирләшмир вә әләлхүсус, һәмаһәнк олмур. Буна көрә дә муғаматда сәсләрин шагули һәмаһәнклијини тәдгиг етмәк зәрурәти јохдур.

Лакин бу һеч дә о демәк дејил ки, сазәндәләр тәглид просесини кор-коранә апарыр. Тәглид һөркүсү, әсасән тарла каманча арасында баш верир. Ханәндәнин тәглиди исә даһа кеч-кеч, мүәјјән дөнүмләрин тәкрарында ола билир. Бу заман тәглид просеси канон шәклиндә дејил, ханәндә мүәјјән гуруму битирәндән сонра - тарын вә ја каманчанын солосунда баш верир. Бу заман тар чалырса, каманча ону канонабәнзәр шәкилдә тәглид едир:[1]

Г.Рүстәмовун лент јазысындан нота көчүрүлүб

Нүмунә 1

Сона бүлбүлләр

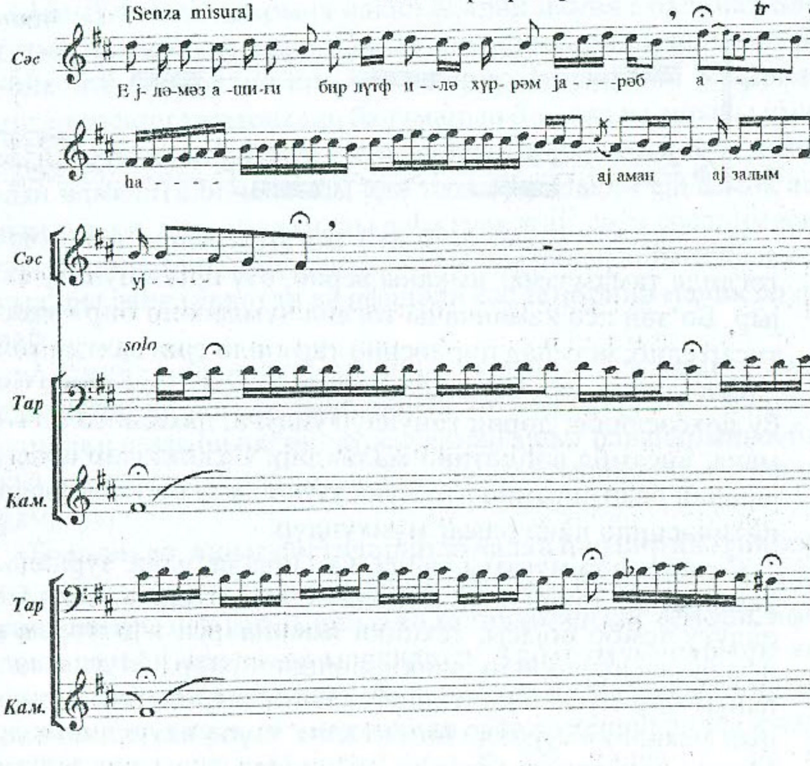

[1] Нүмунәдә тарын бас ачарында вә һәр ики аләтин С көкүндә јазылмасы нот гираәтини асанлашдырмаг мәгсәди дашыјыр.

Нүмунәдән көрүндүјү кими, канонабәнзәр тәглид мүәјјән едилмиш ән"әнәләр әсасында баш верир. Белә ки, адәтән, гурумларын өзәк мөвзулары вә ја онларын фәрди ҹәһәтләрини көстәрә билән һәр һансы дөнмә әввәлчә тарын партијасында шәрһ едилир, сонра исә каманчада тәглид олунур. Ашағы вә јухары истигамәтләрдә һәрәкәт едән секвенсијаларын хырдалыглары әксәр һалларда үст-үстә дүшмүр. Тәглид анлары секвенсија силсиләсинин нисбәтән дурғун јерләринә тәсадүф едир:

Нүмунә 2

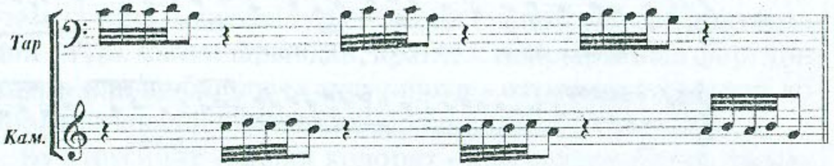

Чох заман тарзән фермато мәгамларында каманчачыја тәглиди тамамламаг имканы вериб, өзү орган пункту сахлајыр. Бә'зән исә каманчачы тәглид ҹүмләсини бир гәдәр ихтисар едиб, истинад пәрдәсинә тарзәнлә ејни вахтда кәлир.

Беләликлә, илк бахышда, бир гәдәр хаотик көрүнә билән бу чохсәслилик дәрин ганунаујғунлуға, дахили сәлигә-сәһмана, ансамбл вәһдәтинә маликдир. Сазәндәләр арасында јаранан белә ансамбл дујумуна узун илләр боју әмәкдашлыг нәтиҹәсиндә наил олмаг мүмкүндүр.

Сазәндәләр муғамы тарда, каманчада, удда, зурнада, баламанда чаларкән онун монодијасыны һәмин аләтин малик олдуғу тембр бојасы, техники имканлары, ифа тәрзи вә с. ифадә васитәләрилә зәнкинләшдирирләр. Муғамын һәр һансы бир мусиги аләтиндә чалынмасы, онун монодијасынын механики сурәтдә һәмин аләт үчүн көчүрүлмәси дејил. Муғам сәнәтинин шифаһи ән"әнәләр әсасында јашамасы ханәндәләрә вә әләлхүсус, сазәндәләрә ону дујдуглары кими шәрһ етмәјә имкан верир. Аләтин типи, характери муғама өзүнәмәхсус инструментал колорит кәтирир. Сазәндәләр үчлүјүндә апарычы аләт олан тарын ифадә васитәләрини нәзәрдән кечирән заман бунун бир даһа шаһиди олуруг. Бу ифа вә ифадә тәрзи ансамблын дикәр үзвләри тәрәфиндән имитасија едилдији үчүн үмумиләшир. Нәбз кими вуран мизрабын мөвҹудлуғу, онун гурумлар дахилиндә нисби сабит һәҹми муғамын монодик гурумларынын даһа долғун вә дүрүст сәсләнмәсини тә"мин едир.

Каманчанын инструментал ифа тәрзи муғамын вокал декламасија үслубуна јахынлашыр. Әкәр каманчанын **spiccato** штрихилә тарын чалғы үслубу имитасија едилирсә, гурумларын әввәл вә ахырында истинад пәрдәләринин сәрбәст узадылмасы, зәнкуләјә, бә"зән дә инилтијә бәнзәр хырдалыглар, глиссандолар вә с. интонасија дөнмәләри ханәндәнин охумасыны хатырладыр.

Милли чалғы аләтләримиздә чохсәслиликдән вә онун тембринтонасија тәбиәтиндән сөз ачан заман ашыг сазынын классик һаваларымызы аккорд структуру илә шәрһ етмәсини унутмаг олмаз:

Нүмунә 3

Баш мүхәммәс

Moderato *(Нот јазысы М.С. Исмајыловундур).*

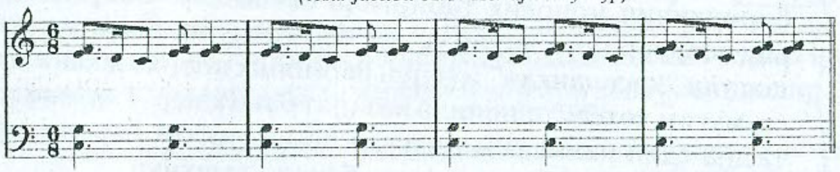

Саз һаваларынын аккорд структуру барәдә ашыг мусигисинин көркәмли тәдгигатчысы, сәнәтшүнаслыг намизәди Әминә ханым Елдарова белә јазыр: "Гејд едәк ки, саз көкләринин мүхтәлифлији һомофон-һармоник үслуба аиддир; чүнки бурада ајдын ифадә олунан мелодија вә аккомпане-

мент вардыр. Чохсәслилилик үнсүрләри ашыг мусигисинин ансамбл ифачылығы формаларында да тәзаһүр едир".[1]

Әлбәттә, ашыг һаваларынын мүшајиәт тәрзинин һомофон үслуба јахынлығыны инкар етмәк фикриндә дејилик. Лакин, "мә'лум сәбәбләрә"[2] көрә, бу үслубу ашыг сәнәтинә бирбаша термин кими тәтбиг етмәк дә, зәннимизчә, дүзкүн олмазды. Билаваситә, саз һаваларынын ајрыча ифасына кәлинчә, белә бир фикир ирәли сүрмәк истәрдик ки, а к к о р д с т р у к т у р у б у р а д а ч о х с ә с л и л и к м ә" н а с ы н- д а д е ј и л, б о ј а ә һ ә м и ј ј ә т и д а ш ы д ы ғ ы ү ч ү н т е м б р и н т о н а с и ј а а н л а м ы н а а и д д и р.

Ејни заманда, биз һеч дә саз һаваларыны монодик мусигијә аид етмәк фикриндә дејилик. Муғам епизодларындан фәргли олараг, ашыг мусигисинин функсионал әсаслары - көкү илә бағлы орган пунктлары (бурдон симләрдә чалынан ритм-тембр фигурларынын остинатлығы) муғам монодијасынын сазәндәләр үчлүјү тәрәфиндән ичрасы заманы јаранан сәсләшмәләр кими дејил. Саз һаваларынын һармонија нөгтеји-нәзәриндән көзәл сәсләнән, аһәнкдар аккорд-тембр бојалары вардыр. Саз һаваларынын гоша орган пунктлары пешәкар бәстәкар јарадычылығында *"ашыг һармонијасы"* мәфһумунун мејдана чыхмасында, еләчә дә *милли һармоник дилин* формалашмасында мүстәсна рол ојнамышдыр.

Мә"лумдур ки, республикамызын бир сыра зоналарында, о чүмләдән Борчалыда, ашыглар тәк чыхыш едирләр. Тәбии ки, бу һалда тембринтонасија мәнбәји ашығын чалдығы саз вә онун сәсидир.

Газах, Товуз рајонларында, Ширван вә Салјан зоналарында исә ашыглар мүхтәлиф һеј"әтли ансамбларла чыхыш едирләр. Ашыг ансамбларында иштиракчыларын сајындан

[1] Ә.Елдарова. Азәрбајчан ашыг сәнәти. Бакы, Елм, 1996, с.86.

[2] Мә"лум сәбәб дејәндә, белә бир һәгигәти хатырлатмаг истәјирик ки, пешәкар мусигијә аид олан һеч бир термини тәсһиһсиз халг мусиги нүмунәсинә шамил етмәк олмаз.

асылы олмајараг саз, баламан вә зәрб аләтләри иштирак едир. Ансамбл иштиракчыларынын дашыдығы функсијалар тембринтонасија аләминдә кениш әксини тапыр. Белә ки, ансамблын апарычы чалғы аләти олан баламан сазла бирликдә унисон (октава) чалдығы инструментал киришдән сонра ашығы мүшајиәт едир, онун охудуғу гурумлары тәкрарладыгдан сонра, јери кәлдикчә, нөвбәти бөлмәләрә "ајаг верир". Бу бахымдан баламанын дашыдығы функсијаны дәсткаһда тарзәнин тутдуғу мөвге илә мүгајисә етмәк олар.

Ашыг ансамбларына дахил едилән икинчи баламан дәм тутмагла мәшғул олур. Сазын дәм симләрилә чалынан бу унисон көк пәрдәни гүввәтләндирир. Һәрарәтли тембрилә инсан сәсини хатырладан баламанын бәм авазы ашығы имитасија етмәклә јанашы онун шаһраг зәнкуләләрилә, сазынын чинкилтили чалғысы илә тәзад јарадыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, ашыг баламаны даһа гүввәтли, сәрт сәсләнмәсилә сечилир. Бир гәдәр јүнкүл гамышда чалан ашыг баламанчылары даһа гүввәтли вә ифадәли сәс тембринә малик олурлар.[1]

Ансамбл иштиракчыларынын унисон чалғысыны зәрб аләтләринин остинат мүшајиәти тә"мин едир. Бу мүшајиәт олмадан шифаһи ән"әнәјә әсасланан ашыг һаваларынын бүтүн ифачылар тәрәфиндән ејни темпдә чалынмасы мүмкүн олмазды.

Беләликлә, ашыг дәстәләриндә чалан һәр бир аләтин өзүнә мәхсус тембр хүсусијјәтләри вардыр. Бу фәрг сазла тар, гошанағара илә гавал, ашыг вә хананәнин сәс тембри, ифадә тәрзләри арасында мөвчуддур. Ашыг охумаларыны хананәнин ифа тәрзиндән фәргләндирән хүсусијјәтләр биринчинин саз кими чинкилтили сәсә вә кениш диапазонлу,

[1] Бунун сәбәби, күман ки, ашыг дәстәләринин ачыг һавада, ел шәнликләриндә иштирак етмәләридир.

шаһраг зәнкуләләрә малик олмасыдыр. Ханәндәдән фәргли олараг ашыг даим зилдә охуҗур. Лакин ханәндә зилдә охудуғу заман зәнкуләләри о гәдәр чохалдыр ки, поетик мәтнин сөзләрини тутмаг, мәтни изләмәк чәтинләшир. Сөз сәррафы олан ашыгларын вурдуғу ити зәнкуләләр исә һеч заман сөзүн тәләффүзүнә мане олмур, поетик гурумларын сонуна вә ја сезуралара дүшүр.

Беләликлә, ән"әнәви мусиги ирсимизин һәр ики голу өзүнәмәхсус јарадычылыг вә ичра хүсусијјәтләринә маликдир. Ән"әнәләрин тәкраредилмәзлији тембринтонасија хүсусијјәтләриндә дә өзүнү ајдын шәкилдә бүрузә верир.

2. Тәзад принсипи үзрә инкишаф ән"әнәви мусигимизин силсилә форма вә жанрларында кениш вүс"әт алмышдыр. Мәсәлән, дәсткаһын композисијасына үмумән нәзәр салдыгда ајдын көрүнүр ки, дахилиндә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнән ики ифа тәрзи силсиләдә тәзад јарадыр вә бу тәзадлар инкишафы тә"мин едир. Ифадә тәрзләриндән бири вә шүбһәсиз, биринчиси муғамын импровизасијалы ичрасыдыр. Икинчиси - муғам епизодлары илә нөвбәләшән, дәсткаһын остинат формуллу метрик тәшкилә малик олан кириш вә бағлајычы һиссәләринин ифадә тәрзидир.

Дәсткаһын кириш вә бағлајычы һиссәләринин, зәннимизчә даһа бир мараглы хүсусијјәти, зәрб мүшајиәтинин һомофон үслубу хатырладан ифа тәрзидир. Белә ки, остинат формуллу ритмик мүшајиәти олан пјесләрдә нағаранын вә гавалын мүхтәлиф штрихләриндән доған, даһа чох тәсәввүр едилән сәс јүксәклији, бир нөв, монодијанын "мүтләг һөкмранлығыны шүбһә алтына алыр".

Дәсткаһын кириш вә бағлајычы һиссәләри у н и с о н шәклиндә шәрһ едилир.

Унисон чалғы ритм вә ладинтонасија үчүн о гәдәр әһәмијјәтли олмаса да, аләтләрин сајы, тембр бојаларынын мүхтәлифлији вә тембринтонасија үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.[1] Унисон чалғы тәрзи сазәндә јарадычылығында мүәјјән хүсусијјәтләрә маликдир. Әввала, јухарыда гејд етдијимиз кими, унисон чалғы, бир гајда олараг, зәрб аләтилә мүшајиәт едилир вә бу шәрт унисон чалғынын ичрасыны тә"мин едән башлыча васитәдир.

Икинчи хүсусијјәт - тембр мүхтәлифлијидир. Мараглыдыр ки, тембр мүхтәлифлијинин өзү чох бөјүк һәмаһәнклик јарадыр вә сәсләрин рәнкарәнклији унисонун сәсләнмәсиндән доған јекнәсәклији бәзәјир.

Дәсткаһын остинат формуллу һиссәләринә аид унисону сәчијјәләндирән даһа бир чәһәт онун ичрачыларынын, чүз"и олса да, чалғыда јол вердикләри мелизматик бәзәкләр, кичичик ајрылмалардыр. Остинат формуллу һиссәләр арасында јеканә вокал-инструментал жанр олан тәснифдә бу хүсусијјәтләр даһа габарыг шәкилдә тәзаһүр едир. Белә ки, ханәндәни мүшајиәт едән заман дикәр чалғы аләтләри дә зәрб аләтләрилә бирләшиб остинат формулун ритмик шәклини сахлајырлар. Бу мүшајиәт тәрзинин һомофоник үслубла јахынлығы, зәннимизчә, шүбһә ојатмыр.

Тембр бојасы нөгтеји-нәзәриндән пјесә ханәндә сәсинин әлавә олунмасы вә бу сәсин сәрбәстлији, тар-каман унисонуна гаршы гојулмасы һәр ики групда (ханәндә - гавал, тар - каманча) вариант дәјишикликләринин јаранмасына, кичик имитасијалара сәбәб олур.

Билаваситә, муғамлардакы импровизасијалы чалғы тәрзинә кәлинчә, әлбәттә, рәнкләрдә раст кәлдијимиз унисона бурада тәсадүф етмәк мүмкүн дејил. Мә"лумдур ки, һеч бир каманчачы тарзәнин үрәјиндән кечән халлары онунла ејни заманда дујуб ифа едә билмәз. Каманчачы кичик бир дөнүмү тарзәнин ифасында ешитдикдән сонра ону тәглид етмәк имканына малик олур. Беләликлә, муғам импровизасијасында

[1] Мәсәлә бундадыр ки, дәрамәд, тәсниф вә рәнкләр мүхтәлиф һеј"әтләр тәрәфиндән, ујғун олараг, ифа вә мүшајиәт едилир.

унисону *имитасија - тәглид* әвәз едир.

Ашыг сәнәтинин ири һәчмли жанры олан дастан да тәзад принсипи үзәриндә гурулур. Тәзадларын тембринтонасија тәркиби данышыг вә мусигидән - ашығын сөјләдији һекајәт илә чалыб-охудуғу һавалардан ибарәтдир.

Әкәр дастанын әввәлиндә данышыға - дастанын нәглинә даһа чох јер верилирсә, драматуржи инкишаф јүксәлдикчә нәғмәләрин дә сајы артыр. Дастанын мәзмунундан, драматуркијасындан ирәли кәләрәк ашыг бир вә ики тәбәгәли метроритмик тәшкили олан һавалардан, лад көкүнүн јаратдығы овгатын, һадисәнин характеринә ујғун кәлән нәғмәләрдән (мәсәлән, јаныглы јерләрдә секаһ, фәлсәфи руһлу ибрәтамиз сөзләр демәк үчүн шур вә с. көклү саз һаваларындан) истифадә едир. Беләликлә, метроритмин, ладинтонасијанын јаратдығы овгат тембринтонасијада әксини тапыр.

Илк бахышда, тембринтонасија дастанын үмуми әһвалируһијјәси, бојасы, аһәнки кими гавранырса, нәтичә е"тибарилә бүтүн ифадә васитәләри бу руһун, овгатын јаранмасына хидмәт етмиш олур. Бу да тәбиидир. Чүнки, ән"әнәви мусиги ирсимиздә дастан, ваһид мәзмуну олан јеканә ири һәчмли, *програмлы мусигили - әдәби жанрдыр.*

Драматуржи инкишаф принсипләринин ујғунлуғуна көрә дастаны муғам дәсткаһлары илә мүгајисә етмәк мүмкүн олса да, сөз мәтнинин мүхтәлиф поетик мәнбәләрдән топланмасы икинчијә даһа мүчәррәд мәзмун верир. Дастанда олан мәзмун конкретлији дәсткаһда ола да билмәз. Буна көрә дә дастанын руһу, бојасы, аһәнки дә конкретдир.

3. Тарын вә сазын тембр бојалары мүхтәлиф олдуғу кими пәрдәләринин дүзүмү дә фәрглидир. Бәрабәр темперасијадан фәргли олан бу пәрдә дүзүмләриндән јаранан колорит нәинки үмуми милли мусиги ирсимизин, еләчә дә ән"әнәви мусигимизин һәр ики голунун - ашыг вә ханәндә сәнәтинин өзүнәмәхсуслуғуну тә"мин едир.

Мә"лумдур ки, тарын биринчи октавасында 17 пәрдә олдуғуну тәсдигләјән Үзејир Һачыбәјов, ејни заманда "ән кичик интервалы јарымтон олан Азәрбајчан мусигисиндә" $^1/_4$ вә $^1/_3$ тонларын олмасыны инкар едир.[1]

Бәрабәр темперасијанын сүн"и бөлкү нәтичәсиндә јаранмасы бәллидир. (Тәбии һалда 1200 сентлик октаванын һәр бири 100 сентлик 12 јарымтона бөлүнмәси мүмкүн дејил). Пифагорун јаратдығы сәсләр гаммасы да бәрабәр темперасијалы көкдән фәрглидир: [2]

	Пифагор көкү	*Темперасијалы көк*
До	0	0
Ре	204	200
Ми	408	400
Фа	498	500
Сол	702	700
Лја	906	900
Си	1110	1100
До	1200	1200

Лакин белә чүз"и фәргләр о гәдәр дә һисс олунмур. Ону да гејд едәк ки, апарычы тон (вә ја көмәкчи сәс) функсијасы дашыјан јарымтонун аид олдуғу сәсә даһа јахын мөвге тутмасы (онун тәрәфиндән, бир нөв, чәзб едилмәси) тәбии һесаб едилдији үчүн бәрабәр темперасијалы көкүн кичик секундасындан хејли алчаг олмасы дипләјичини гычыгландырмыр. Мәсәлән,"Бајаты Шираз" муғамынын башланғыч өзәк мөвзусунда мајәнин алт апарычы тону тарда хејли јүксәлдилмишдир. Јә"ни кичик октаванын фа-дијез сәси сол сәсинә

[1] Ү.Һачыбәјов. Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары. Әсәрләри, 2-чи чилд. Бакы, Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Нәшријјаты, 1965. с.38.
[2] Бах: В.С.Виноградов. Классические традиции иранской музыки. М., Советский композитор, 1982. с.64.

даһа јахындыр:[1]

Нүмунә 4

Бүтүн Шәрг халгларында олдуғу кими, Азәрбајчан мусигисинин дә әсасында јарымтондан даһа кичик олан интерваллар мөвчуддур. Гејри-мүкәммәл темперасијанын мәһсулу олан belә кичик вә онларын һесабына артыб "ириләшән" интервалларын ардычыллығындан јаранан диатоник сәс сырасы *милли гамманы - милли колорити* әмәлә кәтирир ки, бу да тембринтонасијанын м ү һ ү м амилинә чеврилир. Нүмунә үчүн тарда "Раст" муғамынын сәс сырасыны нәзәрдән кечирәк:[2]

Нүмунә 5

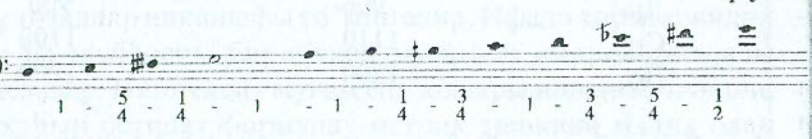

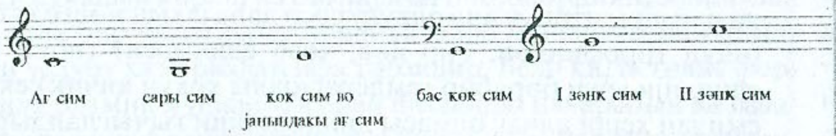

Раст муғамынын сәс сырасында бир-бириндән шәрти чәректон мәсафәләриндә јерләшән сәсләр мөвчуддур (си, сикар-дијез вә ја до-кар-бемол, до вә с.). Беләликлә көмәкчи пәрдәләрин (апарычы тонларын), мүәјјән шө'бә вә кушәләрин ифасы илә әлагәдар еписодик алтерасија ишарәләринин "бурахдығы изләр нәтичәсиндә" муғамын үмуми сәс сырасында гисмән дә олса, микроинтервал ардычыллығына раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин нүмунә 5-дән көрүндүјү кими, һәр јени ишарә (мөвчуд јарымтонун даһа кичик һиссәчикләрә бөлүнмәси һалы) мүәјјән бир кушәнин колоритилә бағлыдыр. Мүәјјән бир сәс конкрет бир кушәдә јалныз бир вариантда истифадә олуна биләр (мәсәлән:си ишләнилән кушәдә нә сиb, нә дә сиb ишләнилмир). Демәли, бу һалда кичик секунда интервалы конкрет муғам кушәси үчүн ән кичик интервал олараг галыр.

Әлбәттә, муғамларымызы тарда динләјән заман дујдуғумуз бә"зи интервал фәргләри (мүкәммәл темперасија илә мүгајисәдә), һәр шејдән әввәл боја кими нәзәрә чарпыр. Ејни заманда бу чәрәктонларын "әфсанә" дејил, реал мөвчудлуғу да динләјичидә шүбһә доғурмур.[1]

"Азәрбајчанда мусиги тәрәггиси" адлы мәгаләсиндә "бизим мусиги системи темперасјон едилмәмишдир" јазан Үзејир бәј "Шәрг һаваларыны пиано васитәсилә чаларкән" пәрдәләрин јүксәклијиндә бир сыра ујғунсузлугларын олдуғуну гејд етмишдир.[2]

Беләликлә, әкәр тарын бүтүн јарымпәрдәләрини ардычыл сурәтдә нота салсаг, ики октавадан, 32 пәрдәдән ибарәт натамам микроинтервал сәс шкаласы әлдә етмиш оларыг:

Нүмунә 6

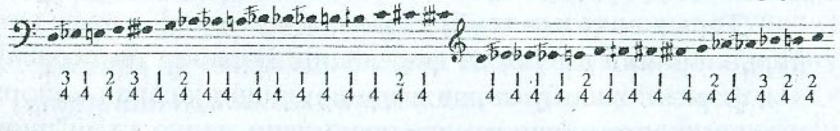

[1] ♯♯ - сәси 3/4 тон јүксәлдир.

[2] ♭ - сәси 1/4 тон алчалдыр. Сәсләрин 1/4 вә 3/4 тон јүксәлиб - алчалмасы өз-өзлүјүндә нисби анлајышдыр. Мәгсәд охучуну акаһ етмәкдир ки, һәмин ишарәли (♯♯ вә ја ♭) пәрдә јарымтонун дахилиндә јерләшир вә онун 1/4 вә ја 1/3-дир. Тәдгигат ишимиз тарын сәс шкаласына һәср олунмадығы үчүн бу дәгигләшдирмәни апармағы лүзумсуз һесаб едирик.

[1] Л.Г.Кон "К теории народных ладов" мәгаләсиндә гејд едир ки, Курт Закс бир тәрәфдән 24 пәрдәли микроинтервал шкала тәртиб едир, дикәр тәрәфдән чәрәктонун мөвчудлуғуну әфсанә адландырыр.

[2] Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри. 2-чи чилд, с.241.

Сәссырасынын бөјүк һиссәсини - 31 интервалдан 21-ни шәрти чәрәктонлар (јә"ни, јарымтондан кичик олан интервал) тәшкил етсә дә, муғамын ичрасы просесиндә секундa интервалы (шәрти јарымтон) ән кичик интервал олараг галыр.

Илк бахышда гәрибә көрүнә билсә дә, биз "Гәрб мусигишүнаслары"нын "сәсин зона тәбиәти барәдә",[1] даһа камил фикрилә "Шәрг алимләри"нин[2] реал сурәтдә тәдгиг етдикләри микроинтервал сәс шкаласынын данылмаз бир варлыг олдуғу нөгтеји-нәзәри арасында барышдырычы мөвге тутуруг.

Тәкчә она көрә јох ки, бу мөвге - Үзејир бәјин мөвгејидир вә гејри-бәрабәр - бәрабәр темперасија системләри арасындакы кечилмәз сәдд арадан көтүрүлдүкдән сонра Азәрбајчан халгынын мусиги ирси дүнја мусиги мәдәнијјәтинин магистрал јолуна чыхарылды.

Әсас мәсәлә бундадыр ки, сәсин зоналара вә ја пәрдәләрә бөлүнмәси арасында зиддијјәт јохдур. Курт Закс вә онун һәмфикирләри Шәрг халгларынын ән"әнәви мусиги сәнәтиндә, пәрдәли чалғы аләтләриндә алчалдылмыш вә учалдылмыш "нејтрал"[3] сәсләрин мөвчудлуғуну вә онларын өлчүлә билинмәсини инкар етмирләр. Шүбһәсиз, өлчүлә билинән һәр һансы бир мәсафәнин бүтөв тонун $^1/_4$ вә ја $^1/_3$ -нә бәрабәр олдуғуну да мүәјјән етмәк чәтин дејил. Лакин сәсин "зона бөлкүсү" һагда фикри мүдафиә едән алимләр зона дахилиндә учалыб-алчама һалларына боја, милли колорит кими бахыр. Бу мөвге - *халг чалғы аләти пәрдәләри дүзүмүнүн милли колорит јаратмасы фикри* - нөгтеји-нәзәримизлә ујғун кәлир.

Лакин биз бу фикри даһа да дәринләшдирәрәк гејд етмәк истәјирик ки, монодик мусиги мәдәнијјәти олан халгларда

[1] Бах: В.С.Виноградов. Классические традиции иранской музыки. с.63.
[2] Үзејир бәји истисна етмәк шәртилә.
[3] В.С.Виноградовун көстәрилән китабы, с.63.

тембринтонасија - онун тәзаһүр едән бүтүн үнсүрләри - аләтин вә ја муғәнинин сәс бојасы, сазәндәләр дәстәсинин гарышыг сәс чаларлары, пәрдәләрин дүзүмүндәки интервал мүнасибәтләри, "чинс"ләрин (тетрахорд гурулушларынын) һәр јени күшәнин ифасы илә әлагәдар дәјишмәләри (бах: нүмунә 5)[1] мүстәсна әһәмијјәт газаныр. Үфүги инкишаф принсипләри монодик жанрларда тембринтонасијаны әсәрин аһәнкдарлығыны тә"мин вә тәнзим едән јеканә амилә чевирир.

Јарымтондан кичик олан интерваллара ашыг сазы пәрдәләринин дүзүмүндә дә раст кәлирик.

Сазын пәрдәләринин сајы 17-јә чатыр:

Нүмунә 7

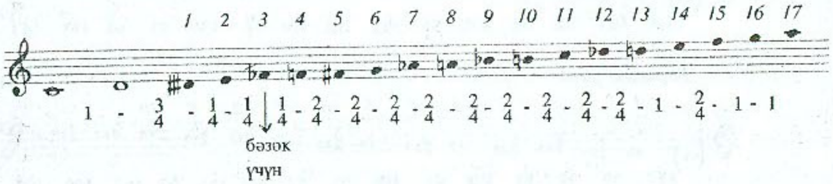

Беләликлә, тардан фәргли олараг, сазын пәрдәләринин дүзүмүндә шәрти чәрәктонлара хејли аз јер верилир. Азәрбајчан ладлары илә јанашы сазын пәрдәләринә вә көкләринә әсасланан ашыг һаваларымызын мүстәгил сәс сыралары олмаса да истинад пәрдәләринин, кадансларын фәргләнмәмәси, епизодик алтерасија ишарәләринин мејдана кәлмәси јени ладинтонасија вә тембринтонасија чаларларынын јаранмасына сәбәб олур.

Бунунла бәрабәр сазын һәлә дә пешәкар мусиги тәһсили системинә дахил едилмәмәси, ансамблда мүкәммәл темперасијалы аләтләрлә бирликдә чалынмамасы мүхтәлиф өлчүлү сазларын һазырланмасына, пәрдәләрин сајынын,

[1] Бу һагда ирәлидә сөһбәт кедәчәк.

јүксәкликләринин бир-бириндән фәргләнмәсинә сәбәб олур.[1]

Нүмунә үчүн Ә.Елдарованын “Азәрбајчан ашыг сәнәти”[2] китабында верилмиш пәрдәләрин јүксәклијини Товуз вә Борчалы ашыгларынын сазлары илә мүгајисә едәк:[3]

Ә.Елдарованын вердији сәс ардычыллығы — Нүмунә 8а

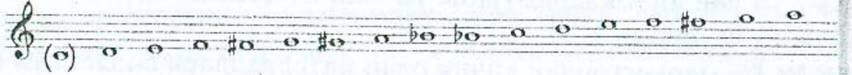

Товуз сазы — Нүмунә 8б

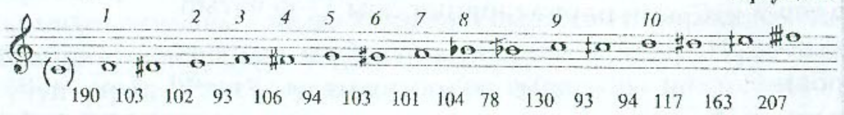

Борчалы сазы — Нүмунә 8в

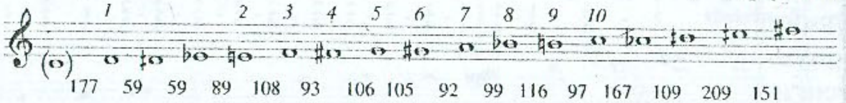

Әлбәттә, белә бир вәзијјәтдә саз һаваларында мөвҹуд олан јарымтондан кичик пәрдәләри дүрүст тә"јин етмәк хејли чәтинләшир. Лакин, бунунла бәрабәр сазын сәс шкаласында еләә пәрдәләр вар ки, онларын бәрабәр темперасија системиндән кәнара чыхмасы һеч кәсдә шүбһә ојатмыр. (Нүмунә 7-дә “бәзәк үчүн” чәрәктона бах).

Бунунла бәрабәр, сазда шәрти чәрәктонларын сајы тара нисбәтән мүгајисә олунмајан дәрәчәдә аздыр (бах: нүмунә 6). Бунун башлыча сәбәби зәннимизчә, сазын аккорд структуруна бағлылығындан ирәли кәлир.

[1] Гејд едәк ки, белә һәрҹ-мәрҹлик тарын да пәрдә гурулушунда јох дејил. Лакин тарда олан фәргләр саздакы гәдәр дејил.

[2] Ә.Елдарова. Азәрбајчан ашыг сәнәти. Бакы, Елм, 1996, с.67.

[3] Рәгәмләр сәс дүзүмләриндә ујғун кәлән пәрдәләри, онларын сајыны көстәрир.

4. Азәрбајчан ладларынын (еjни заманда тембр) хүсусијјәтләриндән бири онларын там бир сәссырасы - гамма кими гавранылмасы дејил, бир нечә һиссәдән, парчадан ибарәт олмасыдыр. Мајә вә дикәр истинад пәрдәләри әтрафында долашмагла јаранан әлавә апарычы тонлар бу функсијадан доған јени алтерасија ишарәләринин мејдана чыхмасына сәбәб олур. Мараглыдыр ки, апарычы тон функсијасыны дашыјан интерваллар тарын сәс шкаласында, әксәр һалларда, јарымтондан даһа кичик олур (бах: нүмунә 5). Зәннимизчә, бу һал Азәрбајчан ладларынын тетрахорд системли тәбиәтини бир даһа сүбут едир. Бу исә, һәм дә јухарыда гејд етдијимиз кими, ладын муғама бағлылығындан ирәли кәлир. Тетрахорд системинин октава һәчмли ладлара нисбәтән муғамлара даһа ујарлы олмасы тарын пәрдәләринә әсасән гурулмуш сәс сыраларында өзүнү даһа бариз шәкилдә көстәрир. Чүнки, лад үзәриндә јазылмыш мелодијалардан фәргли олараг, муғам кушәси истинад пәрдәси әтрафында доланыб кичик мелодик диапазон чәрчивәсиндә интонасија өзәји јарадыр. Вә бу заман бә'зи епизодик алтерасијалар, көмәкчи сәсләр, апарычы тон мөвгејиндән ирәли кәлән чәрәктонлу јүксәлмәләр әмәлә кәтирир. Нүмунә үчүн “Чаһаркаһ” лады илә тарда “Чаһаркаһ” муғамынын сәссырасыны мүгајисә едәк:[1]

Тарда "Чаһаркаһ" муғамынын сәссырасы — Нүмунә 9а

"Чаһаркаһ" лады — Нүмунә 9б

[1] Јахын Шәрг халгларынын муғамла аналожи олан ән"әнәви мусиги сәнәтләриндә ејни вәзијјәтә раст кәлмәк олар.

Орта әср алимләринин рисаләләриндә "чинс" адыны газанмыш вә пәрдәләрә бөлүнмүш һәр һансы бир мусиги алә тиндә чалғычынын мүәјјән позисијада ифа етдији гаммавари (ачыг сим, 1-чи, 2-чи 3-чү вә ја 1-чи, 2-чи, 3-чү, 4-чү бармагларын етдији ардычыл) һәрәкәтдән доған тетрахордлар лад бојасыны јарадыр. Муғамларда бир чох шө'бә вә кушәләрин тетрахорд һәрәкәтли, гаммавари вә ја кварта сычрајышындан сонра әкс истигамәтдә долдурулмасы һәмин епизодун ладинтонасија бојасыны – тембринтонасија нөгтеји-нәзәрдән өзүнәмәхсуслуғуну мүәјјән етмәк мәгсәди дашыјыр.

Лад хүсусијјәтләринин тембринтонасијада тәзаһүрү ашыг мусигисиндә дә өзүнәмәхсус тәрздә мејдана чыхыр. Мәсәлән, сазын бурдон симләри даим сабит галса да, ашыг һавасынын көкү илә бағлы олараг бәм симләрин учалығы дәјишир. Лакин бу гоша орган пункту әсәр боју сабит галдығы вә формулун гүввәтли һиссәләриндә, еләчә дә саз һавасынын "рефрен" бөлмәләриндә мелодијаја хүсуси бир аһәнк вердији үчүн белә аккорд структурлу ифаны тембринтонасија тәзаһүрү һесаб етмишик. Бунунла бәрабәр унутмаг олмаз ки, гејд етдијимиз гоша орган пункту үчүнчү сәслә - даһа доғрусу, зил симләрдә чалынан мелодик материал илә аһәнкдарлыг сахлајырса, бу сәсләшмәјә тәкчә тембринтонасија тәзаһүрү кими бахмаг кифајәт етмәз. Бурада ашыг һавасынын башланғыч вә тамамланма - каданс пәрдәләринин, саз һавасынын лад көкү илә бағлы бәм симләрин јүксәкликләри јалныз конкрет бир ашыг һавасына мәхсус овгат јарадыр.[1] Әкәр бу һаванын аһәнки, руһу тембринтонасијада үзә чыхырса, бу тәзаһүрүн көкләри јухарыда гејд етдијимиз кими, лад вә ритминтонасијададыр.

Беләликлә, шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимиздә тембринтонасија тәзаһүрү милли ифадә тәрзиндән доған чохсәслилијин, темперасија хүсусијјәтләринин, ладинтонасија просесләринин, тәзад принсипи үзрә гаршылашмаларын сәсләнмә колорити, аһәнки, бојасыдыр. Бунунла бәрабәр, тембринтонасијанын јалныз өзүнәмәхсус амилләри - муғәнни сәсләринин, халг мусиги аләтләринин тембр бојалары, ифадә тәрзи вардыр. Бу амилләр исә тәкчә заһири бәзәк олмајыб шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизин өзүнәмәхсуслуғуну тәшкил едир. Чүнки, ифадәнин милли үслуб хүсусијјәтләри бүтүн дикәр чәһәтләри архасынча апарыр, шифаһи ән"әнәли мусиги сәнәтинин ичрасы үчүн ән башлыча ме"јарын - сәнәткар зөвгүнүн формалашмасында һәлледичи амилә чеврилир.

[1] Ладинтонасија илә бағлы бөлмәдә бу барәдә даһа әтрафлы сөһбәт кедәчәк.

ШИФАҺИ ӘН'ӘНӘЛИ МУСИГИ ЖАНРЛАРЫНДА РИТМИНТОНАСИЈА ИНКИШАФЫНЫН ПРИНСИПЛӘРИ

Азәрбајҹан муғамларынын, ашыг һаваларынын, халг маһны вә рәгсләринин интонасија аләми ики пешәкар сәнәт арасында үслуб фәргләриндән савајы, характер мүндәрәҹәсинин кенишлији вә образлар аләминин рәнкарәнклијилә дә сечилир.

Әкәр ашыг һавалары халгымыза хитабән сөјләнмиш нағыл вә дастанларын әкс-сәдасыдырса, мәһәббәт дүнјасы вә мүдриклик мүҹәссәмәси олан муғамат вә онун сөз-гөзәл аләми үмумбәшәри дәјәрләрин мәҹмусу олан инсанын әнуҹа, үлви һиссләринин тәрҹүманыдыр.

Ашыг һаваларында халгымызын гәһрәманлыг кечмиши, Бабәк, Короғлу, Никар, Нәби, Һәҹәр рәшадәти, Ашыг Гәриб вә Сәнәм сәдагәти, әфсанәјә дөнмүш Лејли вә Мәҹнун мәһәббәти тәрәннүм едилир.

Үзејир бәјин "мусиги барикаһы" адландырдығы муғам дәсткаһлары шифаһи ән"әнәли мусиги сәнәтимизин бүтүн ифадә тәрзләрини, жанр хүсусијјәтләрини өзүндә ҹәмләшдирир. Дәсткаһларда маһны, рәгс, марш характерли мусиги муғам вә һәтта бунларын гарышығындан, говушуғундан јаранан синтетик зәрбли муғам жанры өзүнә јер тапыр. Композисијаны гуран сазәндәләр үчлүјү дәсткаһы әмәлә кәтирән бүтүн ифадә васитәләриндән гәнаәтлә, мәнтигәујғун шәкилдә истифадә едир. Онларын һәр биринин силсиләдә драматуржи мөвгеји, әһәмијјәти вар.

Беләликлә, муғам дәсткаһларында шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизә аид олан бүтүн жанр хүсусијјәтләри әксини тапыр.

Бу бөлмәдә мәгсәдимиз муғам дәсткаһында ритминтонасија инкишафынын принсипләрини тәдгиг етмәк, монументал силсиләдән кәнарда галмыш жанрларла мүгајисә сәвијјәсиндә үмумиләшдирмәләр апармаг, ашыг һаваларынын, халг маһны вә рәгсләринин ритминтонасија нөгтеји-нәзәриндән фәргли ҹәһәтләрини мүәјјән етмәкдир.

Мә"лумдур ки, һәр бир муғамын фәрди хүсусијјәтләри, өзүнәмәхсус характери вардыр. Муғамларымызы өлмәзлијә говушдуран ҹәһәт - мәһз бу бәнзәрсизлик, фәрдиликдир. Фәрди хүсусијјәтләри нисбәтән зәиф олан муғамлар, заман кечдикҹә, һәҹмини, шө"бәләрини итирир, өзү дә әријиб көздән итир.

"Азәрбајҹан халг мусигисинин әсаслары"[1] китабынын киришиндә Үзејир бәј вердији тәснифата ујғун олараг муғамларын бу фәрди хүсусијјәтләриндән сөһбәт ачыр. Әлбәттә, онун вердији бу тәснифаты давам етдирмәк дә олар, чүнки дәсткаһларымыз ҹәми једди муғамын там шәкилли иҹрасы илә түкәнмир. Лакин мәгсәдимиз садәҹә муғамларын характерләрини мүәјјән етмәк дејил, бу фәрди характердән доған лад вә ритминтонасија чаларларыны, онларын инкишафыны изләмәкдир. Бунунла јанашы, муғамын нә гәдәр фәрди характери олса да, онун инкишафында бу жанр үчүн үмуми олан ҹәһәтләр дә вардыр. Бу үмуми вә фәрди ҹәһәтләр һәр мүстәгил гурумун - кушәнин әввәлиндә вә нәһајәт, үмумән муғамын башланғыҹында верилән өзәк мөвзунун дахилиндә јерләшир.

[1] Ү.Һаҹыбәјов. Азәрбајҹан халг мусигисинин әсаслары. Әсәрләри, 2-ҹи ҹилд. Бакы,1965.

Нүмунә үчүн "Раст", "Шур" вә "Чаһаркаһ" муғамларынын башланғыч, өзәк мөвзуларыны тутушдураг:

Мараглыдыр ки, үч-дөрд сәсдән ибарәт интонасија дөнүмүндә муғамын характер рүшејми һәлә һеч бир вариант тәкрары вә дәјишиклији баш вермәмиш мүәјјән овгат јаратмаға гадир олур. Белә ки, "Раст"ын дүз һәрәкәтлә мајәјә доғру јөнәлән өзәк мөвзусу Үзејир бәјин бу муғамы сәчијјәләндирән сөзләрини хатиримизә салыр: "Раст вагиән растлыға, дүзлүјә вә үлви чәнаблыға мејл етдирән гијмәтли бир дәсткаһдыр".

"Шур" муғамынын характери даһа мүлајим, тәмкинли, мүдрикдир. Онун илк өзәк мөвзусунда вә сонракы секунда һәрәкәтли тәкрарларында сакит овгат, сәбр, әзәмәт вар. "Бу күн Азәрбајчанда охунан "Шур", шуридәләрә тәсәлли верән вә онлары ешг вә севда тә"ригиндән нәсиһәт јолу илә дөндәрмәк истәјән бир мусигидир".[1] Бу сәтрләрдә исә Үзејир бәј "Шур" муғамындакы тәмкини, мүдриклик овгатыны вурғулајыр. "Шур"ун мајәјә доғру далғавари һәрәкәт едән өзәк мөвзусу онун дәрја гәдәр дәрин, сонсуз, рәнкарәнк характерини бә"зән јумшаг, кулминасија бөлмәсиндә исә шаһә галхан далғалар кими нәһәнк, әзәмәтли тәбиәтини дахилиндә чәмләшдирир.

"Чаһаркаһын" гәһрәмани, үсјанкар руһу да илк өзәк мөвзуда өзүнү бүрузә верир. Сычрајышдан әввәл өзәк мөвзунун мајәјә чан атан һәрәкәти санки јағы үзәринә шығымаға һазырлашан гоч икидин гәһрәман образыны хатырладыр.

[1] Үзејир бәјин бу фикри мүәллифә вахтилә диплом рәһбәри проф.М.С.Исмајылов тәрәфиндән әлјазмасы шәклиндә верилиб.

Беләликлә, өзәк мөвзу лад-ритмик интонасија (конкрет сәс тембри илә бағлы олдугда исә һәмчинин тембринтонасија) дөнүмү олуб, муғамын һәр бир там гурумунун башланғычыны тәшкил едир. Өзәк мөвзунун арды-арасы кәсилмәдән вариант дәјишмәләри нәтичәсиндә муғам сәнәтиндә ән кичик, тамамланмыш гурум - кушә әмәлә кәлир.

Өзәк мөвзулар тәкчә муғам гурумларында дејил, шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизин бүтүн жанрларында мөвчуддур. Әлбәттә, жанр мәнсубијјәтиндән асылы олараг, өзәк мөвзуларын гурулушу вә сонракы вариант дәјишикликләринин мәзмуну башгалашыр.

Ашыг мусигисиндә өзәк мөвзулар саз һаваларынын башланғычында верилир. Лакин өзәк мөвзу вокал партијада әкси тапмаја да билир. Бә"зән саз һавасынын башлыча тезисини чүмлә сонлуглары, каденсија мәгамлары хатырладыр.

Өзәк мөвзуларын саз һаваларындакы шәрһи мүхтәлиф типдә олур. Мәсәлән, "Мәнсури" вә "Дол һичраны" һаваларында өзәк мөвзунун шәрһи rubato - ритмик чәһәтдән сәрбәст шәкилдә верилир, сонра исә tempo qiusto тәрздә вариант дәјишикликләри едилир:

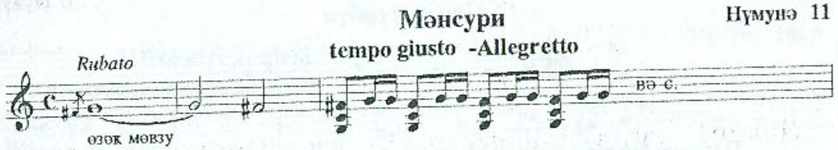

"Дол һичраны"нда исә өзәк мөвзунун шәрһиндән сонра вариант дәјишикликләринин бир гисми rubato шәклиндәчә баш верир. Өзәк мөвзунун бу шәкилдә трансформасијасы муғамларда *"ритмин тәсвиредичи ролу"* адланан вариант дәјишиклији нөвүндә тәсадүф едилир ки, онун барәсиндә ирәлидә сөһбәт апарылачаг.

Мараглыдыр ки, саз һавасынын метроритмик гурулушу нә гәдәр мүрәккәб олса, өзәк мөвзу бир о гәдәр лаконик олур. Белә ки, өзүнәмәхсус, ифадәли ритмик формул ритминтонасија сәчијјәси газаныр. Ритмик гурулуш садә олдугча "ағырлыг" мелодик гурумун - ладинтонасијанын үзәринә дүшүр. Бу заман өзәк мөвзу һәчмчә даһа узун, давамијјәтли олур. Бә"зән исә мөвзунун "ағырлыг мәркәзи" онун әввәлинә дүшмәјә дә билир:

Нүмунә 12

Мүхәјји

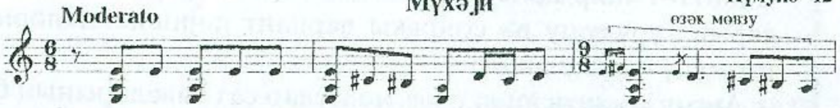

Метрик чәһәтдән низамланмыш *остинат формуллу* жанрларда "өзәк мөвзу" анлајышы өз јерини *мөвзунун интонасија өзәји* анламына верир. Тәбии ки, интонасија өзәјинин тәзаһүрү остинат формуллу жанрларда да мүхтәлиф шәкилдә ола билир. Јә"ни, бир һалда, маһнынын вә ја рәгсин илк гуруму бу интонасија өзәјиндән ибарәт олур:

Нүмунә 13

Сүсән сүнбүл

Дикәр һалда исә маһнынын интонасија өзәјини өзүндә дашыјан мотив-тезис ашыг һавасында олдуғу кими, бүтөв бир мелодик гурумун ортасында вә ја ахырында јерләшә билир. (бах: нүмунә 12).

Муғамларда өзәк мөвзунун вариант дәјишикликләрә уғрамасы ән кичик ритмик ваһиди сахламагла моноөлчүлүк әсасында баш верир.[1] Ән кичик өлчү ваһидинин сахланмасы

[1] Бах: В.Н.Холопова. Музыкальный ритм .М.,Музыка, 1978, с.5.

квантитатив систем үчүн дә сәчијјәвидир. Квантитатив нәзм системиндә ритм ваһиди *ән кичик* өлчүдүр. Галан даһа ири өлчүләр бу ваһидин бир нечә мислиндән әмәлә кәлир.

Гәдим јунан поезијасында әсас өлчү ваһиди "хронос протос", еләчә дә "мора" иди. Белә өлчү ваһидләри дикәр халгларын да гәдим поезијасында варды. Мәсәлән, һинд поезијасында ән кичик өлчү ваһиди "матра", өзбәкләрдә "накр", газахларда "улес" иди. Н.Ф.Тифтикидинин јаздығы кими "Бу ән кичик өлчүләр макамларын, күјләрин, [...] сәсләнмәсиндә, садә вә мүрәккәб ритмләрин јаранмасында мисилсиз "тикинти материалыдыр"[1]

Белә бир ритмик хүсусијјәт әруз вәзниндә дә вар. Бурада ән кичик өлчү ваһиди *гыса һечадыр*. Гыса һеча, өз нөвбәсиндә, Азәрбајчан муғамларынын ритмик әсасына јол тапыб. Буна көрә дә биз вокал партијанын ән кичик өлчүсүнү - ән кичик "һеча нотуну" - *"гыса һеча"ны* тәдгигат ишиндә термин кими гәбул едирик.

Муғамын монодик гурумлары ән кичик ритмик ваһиддән јараныр. Бу кичик өлчү тарын ритм вә тембр - интонасија кими - арамсыз вуран нәбз кими сәсләнән мизрабыдыр. Ифачылыг тәчрүбәсиндә мизрабын һәр симә тохундурулмасы нәтичәсиндә әлдә едилән гыса сәсә дә *"мизраб"* дејилир. Муғамы ифа едән башлыча аләт - тарын партијасында мизраб ардычыллығы вә бу ардычыллыгдан јаранан нарын зәрбәләрин һәр бири ән кичик өлчү ваһидидир. Буна көрә дә арды-арасы кәсилмәдән вурулан ән кичик өлчү ваһидини дә *"мизраб"* адландыраҹағыг. Мизраб тәкчә инструментал партијанын ән кичик өлчү ваһиди дејил. Онун вокал партија-ја дахил олан ритминтонасијалары зәнкуләләрин формалашмасында да мүһүм амилә чеврилир.

[1] Н.Ф.Тифтикиди. Система ритма и темпа домбровой музыки западного Казахстана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Л., 1977, с.12.

Беләликлә, муғамын мелодикләшдирилмиш декламасијасында *ики нөв* ритмик ваһид – речитативләрдә *“гыса һеча”*, зәнкуләләрдә *“мизраб”* әлагәләндирилир.

Ән кичик ритмик өлчүнүн сахланылмасы мизрабла чалынан бүтүн Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри халгларынын шифаһи ән"әнәли мусиги сәнәтинә шамил едилә биләр. Бу һагда өзбәк, газах мусигишүнасларынын ишләриндә кифајәт гәдәр әтрафлы јазылмышдыр. Ән кичик өлчү ваһидинин узунлуғу дә нәинки ејни мусиги мәдәнијјәтинә мәхсус олан аләтләрдә, зәннимизчә, бүтүн Шәрг аләтләриндә ејнидир (♪ ≈ 300). Чүнки, инсанын физики имканлары илә бағлы олан алт-үст мизраб вурма просесиндә темп нөгтеји-нәзәриндән јалныз чүз"и фәргләр ола биләр. Демәли, ән кичик инструментал өлчү ваһидини мизрабла чалынан саза – јә"ни ашыг мусигисинә дә шамил етмәк олар.

Ән кичик вокал өлчүјә кәлинчә исә, гејд етмәлијик ки, ашыг јарадычылығында сөзүн әһәмијјәти ханәндә сәнәтиндәкиндән даһа артыгдыр. Бу да тәбиидир. Чүнки, ашыг мусигичи олмагла јанашы, ејни заманда шаирдир. Онун гошма вә кәрајлылары гәзәлләрдән фәргли олараг, садә вә анлашыглыдыр. Һеча вәзниндә јазылмыш ашыг ше"риндә сөзүн әһәмијјәти бөјүкдүр. Гурулуш нөгтеји-нәзәриндән бурада һәрәкәли вә һәрәкәсиз һәрфләр олмаса да фонетик гурумларын сонуна дүшән вурғулар јамб вә хорејләр әмәлә кәтирә билир. Сөзләрин узунлуғунун мүхтәлифлији сәбәбиндән, әруз вәзниндән фәргли олараг, мисралардакы јамбик вә хореик дөнүмләр јерини дәјишир.

Ејни заманда ашыг ше"риндә, еләчә дә халг поетик нүмунәләриндә, метрик вәздә олан һечаларын 1:2 нисбәти јохдур вә ола да билмәз. Квантитатив системә аид олан әруз вәзни, тәбиәти е"тибарилә, мусиги вәзнидир. Мә"лум олдуғу кими, әруз вәзни бир заман мусигијә хидмәт едиб, онун

метрик әсасы, јеканә өлчү ваһиди олуб. Һеча вәзниндә исә беләә дәгиглик јохдур.

Јухарыда гејд етдик ки, һәр муғам кушәсинин әввәлиндә тезис шәклиндә верилмиш өзәк мөвзуларын фәрди хүсусијјәтләриндән савајы үмуми чәһәтләри дә вардыр. Бу чәһәтләри мүәјјән етмәјә чалышаг.

Муғамын өзәк мөвзулары, әсасән, *ики бөлмәдән* ибарәт олур. Биринчи бөлмәдә муғам тематизминин кәләчәк вариант тәкрарында инкишаф етдирилән башлыча өзәк мөвзу јерләшир. Икинчи бөлмәдә исә, һәмин анда, тоника - мајә вә ја истинад пәрдә әһәмијјәти кәсб едән пәрдәдә каденсија (ајаг) верилир.

Өзәк мөвзуларын биринчи бөлмәләри, әксәр һалларда, јухары һәрәкәтли олур. Чүнки, онлар әввәлки шө"бәнин истинад пәрдәсилә јени истинад пәрдәсини бир-бирилә бағлајыр. Белә бағлајычы дөнүмләр гаммавари вә ја сычрајышлы олур (14-чү а,б,в нүмунәләринин 1-чи бөлмәләринә бах).

Икинчи бөлмәләр муғамын характерик ритм вә лад интонасијасындан ибарәт олуб бүтүн кушә вә ја шө"бә боју лејтинтонасија әһәмијјәти газаныр (14-чү а,б,в нүмунәләринин 2-чи бөлмәләринә бах):

Нүмунә 14а,б

Шикәстеји-фарс **Һасар**

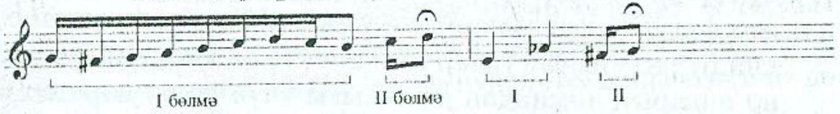

Нүмунә 14в

Бајаты Шираз

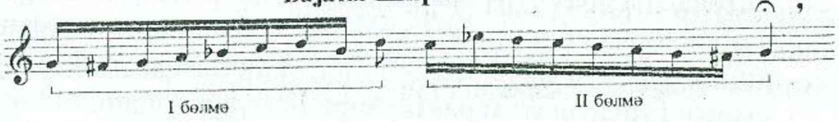

Муғам чохшө"бәли олдуғу үчүн һәр шө"бәнин ону сәчијјәләндирән бир башланғыч вә бир нечә икинчи дәрәчәли өзәк мөвзулары олур.

Муғамын шө"бәләри *лад табелији принсипи* үзрә гурулур. Һәр јени шө"бәнин истинад пәрдәси әввәлкиндән даһа јуксәкдә јерләшир. Беләликлә, һәр јени шө"бәнин истинад пәрдәси мајәдән узаглашдыгча өзәк мөвзунун диапазону бир о гәдәр кенишләнир. Бу да, өз нөвбәсиндә, гаммавари һәрәкәтли өзәк мөвзуларда өлчүнүн кетдикчә хырдаланмасына сәбәб олур.

Демәли, кичик фраза дахилиндә сәс диапазонунун кенишләнмәси ритмин моноөлчүлүк принсипи әсасында хырдаланмасына кәтириб чыхарыр.

Өзәк мөвзуларын дахилиндә хырда өлчүлү груплашмаларын мөвҹуд олмасы сонракы интонасија фигурларында муғамын кулминасија һиссәси үчүн ваҹиб олан виртуоз импровизасијалылыға сәбәб олур.

Һәтта шө"бәнин өзәк мөвзусу сычрајышла башлајанда белә, икинҹи бөлмәдә гаммавари һәрәкәтлә әкс истигамәтдә (сычрајыш долдурулан заман) моноөлчүлүк әсасында ән кичик ваһид өзүнү бүрузә верир.

Өзәк мөвзуларын инкишафында үчбөлкүлү вә дөрдбөлкүлү груплашмалар бөјүк рол ојнајыр. Бу груплашмалар ритмик фигурларын дахили бөлкүләрини мүәјјәнләшдирир. Ламкин бу ритмик фигурлар ејни өлчүлү ән кичик ваһидләрдән вә онларын ҹәминдән јарандығы үчүн үч вә дөрд бөлкүлү груплашмалар арасындакы сәдд чох заман итир. Бирҹә интонасија өзәјиндә - өзәк мөвзуда башланғыч вә тамамлајычы интонасија бөлүмүнү ајырмаг мүмкүндүр. Бу интонасија бөлүмләриндән бириҹиси кушәнин вариант дәјишикликләринин башланғыч һиссәләринин, икинҹиси исә каденсијаларынын гурулуш вә характерләрини мүәјјән едир.

Каденсија ритминтонасијалары бир, үч, дөрд бөлкүлү мүхтәлиф форшлаглардан ибарәт олур. Адәтән бу дөнүмләрдә истинад пәрдәси һәмин форшлагларын көмәјилә әһатәјә алыныр, еләҹә дә јамбик мотивләр вә хореик бөлүмләр - "лал бармаглар"[1] едилир.

Мәһз белә ритминтонасија мотивләри вариант тәкрары заманы үч, дөрд бөлкүлү груплашмалара чеврилир. Мәсәлән, "Шур" муғамынын јамбик каденсијасы илк өзәк мөвзуда сәсләндикдән сонра вариант тәкрарында ән"әнәви үчбөлкүлү фигур шәклинә дүшүр. Бу фигурун сонракы вариант тәкрарлары үст-үстә кәлиб муғам монодијасынын нәфис һөркүсүнү һөрүр:

Шур Нүмунә 15

(senza misura)

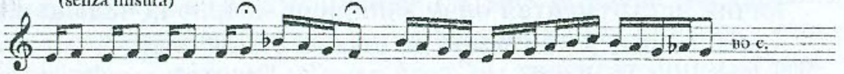

Дөрдбөлкүлү ритминтонасија даһа мәтин, чағырыш характери дашыјыб "Чаһаркаһ" муғамынын гәһрәмани руһуна ујғун кәлир:

Чаһаркаһ Нүмунә 16

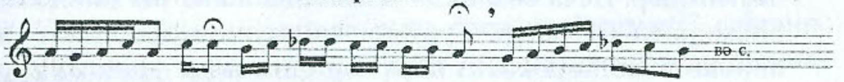

Лакин муғам монодијасынын фәрди инкишаф принсипиндә белә каденсија илә бағлы олмајан интонасија һәрәкәтинин үмуми принсипләри мөвҹуддур. Чох заман муғамын әввәлини кулминасија бөлмәсилә бағлајан јухары, спиралвари һәрәкәт ағыр, әһәмијјәтли тәрздә үчбөлкүлү фигурларын секвенсијаларындан ибарәт олур. Јухары һәрәкәт едән секвенсијанын һәр бөлкүсү кәркинлији артыраг монодија-

1 Форшлага бәнзәр ифачылыг фәнди. Вурулан мизрабдан сонра тарын голунда сүрүшмәкдән ибарәт олан лал бармағын дәгиг сәс јуксәклији олмур.

нын инкишафыны кулминасијаја чатдырыр:

Нүмунә 17

Чаһаркаһ

Бә"зән дә мелодијанын гаммавари, ашағы доғру һәрәкәт едән бөлкүләри орнаментли мелизмләрдән ибарәт олур. Белә мелизматик бәзәкләр адәтән, дөрдбөлкүлү фигурлардан јараныр:

Нүмунә 18

Шикәстәји-фарс

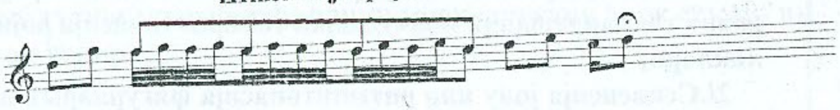

Ашыг мусигисиндә өзәк мөвзуларын шәрһи ики чүр олур: сәрбәст (tempo rubato) вә метроритм чәһәтдән низамлашмыш шәкилдә (tempo qiusto).

Биринчи һалда rubato өзәк мөвзунун шәрһинә аид олур. (бах: нүмунә 11). Бу һалда тезис шәклиндә верилән өзәк мөвзу, бир нөв епиграфа бәнзәјир. Онун давам едән “интонасија гол-будағы” - илк вариант дәјишиклији саз һавасынын башланғычы кими гавранылыр. Бу гавраманын башлыча сәбәби tempo rubato-нун tempo qiusto илә әвәзләнмәси, саз һавасынын низамланмыш өлчүдә шәрһидир.

Өзәк мөвзунун rubato шәрһинин даһа бир нөвү дә мөвчуддур. Бу нөвдә тәкчә өзәк мөвзу дејил, онун бир груп вариант тәкрары rubato - сәрбәст темпдә шәрһ едилир вә ритминтонасија дәјишикликләринә уградылыр. Јухарыда “Дол һичраны” саз һавасында мәһз бу һал барәдә сөһбәт ачыб “ритмин тәсвиредичи ролу”ну гејд етмишдик:

Нүмунә 19

Дол һичраны

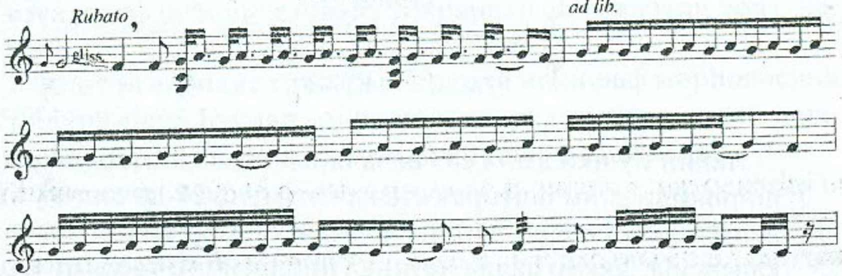

Мараглыдыр ки, саз һавасынын tempo qiusto шәрһи башлайан заман һәмин сәрбәст мелодик-ритмик материал метрик чәһәтдән дә низамланыр:

Нүмунә 20

Дол һичраны

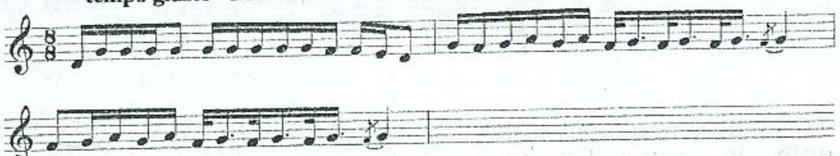

Лакин, тәбии ки, ашыг һаваларында өзәк мөвзу, һеч дә тәкчә rubato шәклиндә шәрһ едилмир. Бундан әлавә, өзәк мөвзу маһныларда вә еләчә дә дикәр остинат формулу жанрларда олдуғу кими мелодик гурумун әввәлиндә, ортасында вә сонунда кәлиб, мөвзунун интонасија өзәјини дә тәшкил едә биләр.

Саз һаваларынын өзәк мөвзуларынын гурулушуна кәлинчә, һеч бир мүстәсналыгла гаршылашмырыг. Бурада да өзәк мөвзуларын бөјүк гисми ики бөлмәдән ибарәтдир. Биринчи бөлмәдә саз һавасынын истинад пәрдәси - тоникасы тәсдигләнир, икинчидә исә лад-тонал кадансын сәчијјәви интонасијасы верилир:

Нүмунә 21

Тәчнис

Лакин бу ики амил саз һаваларынын өзәк мөвзуларынын шәрһиндә даим иштирак етсә дә, нүмунә 21-дә олдуғу кими, даим ајдын нәзәрә чарпмыр. Белә ки, бир һалда лад-тонал кадeнсија, дикәр һалда истинад пәрдәсинин тәсдиги үзә чыхыр. Үчүнчү бир һалда исә һәр ики мотивин гарышығындан ваһид бир мелодик дөнүм јараныр. Лакин бүтүн һалларда бөлмәләрин һәр икисини тапыб мүәјјән етмәк мүмкүндүр:

Нүмунә 22

Јаныг Кәрәми

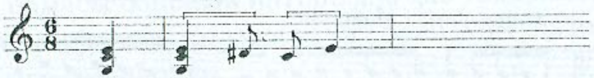

Кадeнсијадан бәһс едәркән даһа бир хүсусијјәти нәзәрә алмаг лазымдыр. Саз һавасынын тамамлајычы кадансы чох заман чүмлә сонлугларындакы кадeнсијалардан фәргләнир. Бунлары бир-бириндән ајырмаг үчүн биринчиләри **лад-тонал кадeнсијалар,** икинчиләри исә **көк-тонал кадeнсијалар** адландырмағы мәгсәдәүјғун сајырыг. Бу кадeнсијаларын бир-бириндән лад ритминтонасија вә јүксәклији бахымындан фәргләнмәси тамамлајычы кадансын саз һавасынын истинад пәрдәсиндә дејил, м е л о д и ј а н ы н   ә с а с л а н д ы ғ ы   к ө к   с и м и н д ә   б и т м ә с и д и р. Тәбии ки, тамамлајычы кадeнсијанын тоникасы да һәмин көкләнмиш симин јүксәклијинә ујғун көләчәк. Бу сәбәбдән чох заман секаһ үстүндә чалынан саз һавасы ахырда гәфләтән шурда битир:

Дилгәм

Нүмунә 23

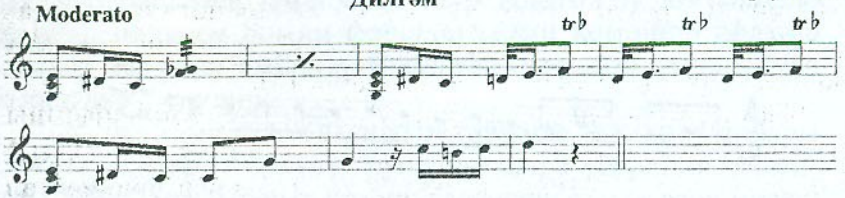

Инди дә өзәк мөвзунун вариант дәјишикләринин нөвләрини нәзәрдән кечирәк.

Муғамларда вариант дәјишикликләринин ашағыдакы тәснифатыны тәклиф едирик:

1/.Ән кичик ритмик өлчүнү сахламагла өзәк мөвзунун вариант тәкрарларында мөвчуд олан тембринтонасија дәјишикликләри;

2/.Секвенсија јолу илә ритминтонасија фигурларынын јердәјишмәси;

3/.Секвенсијаларда ритминтонасијаларын вариант дәјишикликләрә уғрамасы;

4/.Өзәк мөвзунун мигјас ихтисары илә вариант тәкрары.

ӘН КИЧИК РИТМИК ӨЛЧҮНҮ САХЛАМАГЛА ӨЗӘК МӨВЗУНУН ВАРИАНТ ТӘКРАРЛАРЫНДА МӨВЧУД ОЛАН ТЕМБРИНТОНАСИЈА ДӘЈИШИКЛИКЛӘРИ

Өзәк мөвзунун вариант тәкрарлары заманы баш верән дәјишикликләрдән ирәли кәләрәк биткин монодик гурумларын структуру ритминтонасија фигурларынын бирләшмәсинә әсасланыр (бах: нүмунә 32). Бу заман ритмик ваһидләрин сајындан асылы олмајараг бүтүн фигурларда ән кичик өлчү дәјишилмәз галыр.

Бунунла бәрабәр, муғамын монодијасында сырф мелизматик бәзәкләр вардыр. Бу бәзәкләри дәгиг нота салмаг лазым кәлсә гәбул едилмиш ән кичик өлчү ваһидиндән даһа кичик өлчүләр алынар. (бах: нүмунәјә 18).

Белә мелизматик бәзәкләрсиз муғамын монодијасыны тәсәввүр етмәк мүмкүн олмаса да, онлар ритмик характерә малик дејилләр. **Муғам монодијасыны бәзәјән орнаментал мелизмләр темубринтонасија тәбиәтлидир.**

Өзәк мөвзунун мелизматик бәзәкләр һесабына кенишләнмәси нөвбәти гурумларда моноөлчү системинин өзүнүн гавранылмасыны чәтинләшдирир. Бунунла бәрабәр, ән кичик ритмик өлчүјә әсасланан вариант дәјишикликләринин кушә формасыны јаратмасы, нәбз кими вуран ритмик бүнөврәнин сабитлији мизраб ваһидинин мөвчудлуғуну дәрк етмәјә имкан верир:

Чүдаи

Нүмунә 24

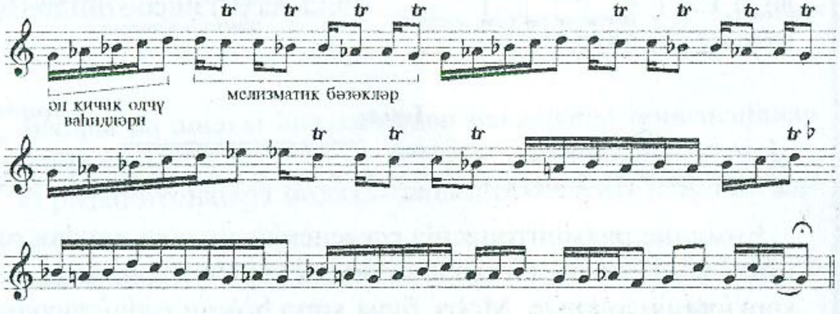

Муғаматда вә үмумијјәтлә, халг мусигисиндә һәр һансы тәкрар вариантлыдыр. Һәтта илк бахышда дәгиг көрүнән тәкрарларда белә вариантлыг динамиканын, тембр бојаларынын, агокиканын көмәјилә әлдә едилир. Чүнки импровизасијалы инкишафа әсасланан муғаматда дәгиг тәкрар едилмиш фразалар ола да билмәз. Буна көрә дә өзәк мөвзунун өзүнүн тәсдигиндә вариант тәкрарлар әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Адәтән вариант тәкрары биринчи инкишаф мәрһәләсини тәшкил едир. Бундан сонра мөвзу вариант дәјишикликләринин дикәр типләри васитәсилә инкишаф етдирилир.

Вариант тәкрары өзәк мөвзунун икинчи јарысынын - икинчи бөлүмүнүн кенишләндирилмәси һесабына едилир. Бу интонасија бөлүму ја “Чаһаркаһ” муғамынын башланғыч кушәсиндә олдуғу кими секвенсија үсулу илә (нүмунә 25а), ја да “Раст” муғамынын әввәлиндә олдуғу кими сәрбәст, вариант шәклиндә тәкрар едилир (нүмунә 25б):

Чаһаркаһ

Нүмунә 25а

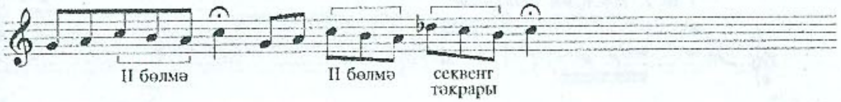

Нүмунә 25б

Раст

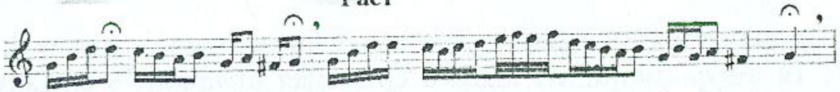

Бундан әлавә, вариант тәкрар заманы өзәк мөвзуда муғам монодијасыны зәнкинләшдирән бир сыра мелизматик дәјишикликләр баш верир:

1. Өзәк мөвзунун тәкрар шәрһ заманы орнаментал хырдалыгларла бәзәдилмәси (бах: нүмунә 26 а);

2. Өзәк мөвзусунун ладинтонасија өнлүкләри һесабына кенишләндирилмәси (бах: нүмунә 26 а);

3. Истинад пәрдәләринин муғамын ритминтонасија дөнүмләриндән ибарәт каденсија формлаглары илә тәсдиги (бах: нүмунә 26 б).

Һәр үч әлавә әсас нөвләрлә бирликдә өзәк мөвзуларын вариант тәкрарларында иштирак едир:

Нүмунә 26а

Забул

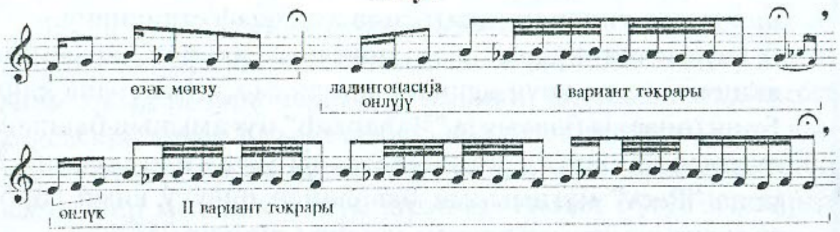

Нүмунә 26б

Раст. *Һусејни шө'бәси*

СЕКВЕНСИЈА ЈОЛУ ИЛӘ РИТМИНТОНАСИЈА ФИГУРЛАРЫНЫН ЈЕРДӘЈИШМӘСИ

Лад-тонал секвенсијаларда ритмик шәклин сахланылмасы монодик гурумларын инкишафында бөјүк рол ојнајыр. Бу тип секвенсијалар - јә"ни ритмик вариант дәјишмәләринә, әсасән јер вермәјән секвенсијалар ики нөв олур:

1/ Һәмчинс ритминтонасија бөлүмләриндән вә ја кичик фразалардан ибарәт секвенсијалар;

2/ каденсија әрәфәсиндә чалынан, еләчә дә муғамын дикәр шө"бәләринә модулјасија едән јухары вә ашағы һәрәкәтли мелодик секвенсијалар.

Һәмчинс ритминтонасија бөлүмләриндән ибарәт секвенсијалар вариант инкишафын дикәр типләриндән ритмик шәклин нисби дәгиглији, үмумән гурумун монолитлијилә фәргләнир. Бурада мүвәггәти дајанмалар, сезуралар јохдур. Остинат сәсләнән ваһид ритмик фигур бүтүн мелодик гуруму бөлүнмәз едир. Нүмунә 28-дә "Раст" муғамынын каденсијасы үчүн сәчијјәви олан хореик мотивдән ибарәт ритминтонасија бөлүмү бүтүн гурумун өзәјини тәшкил едир. Бу мотивин такт системиндән доған "дөрдкүнч" пунктир ритмдән фәрги онун вариант тәкрарда асанлыгла истәр үчбөлүмлү, истәрсә дә дөрдбөлүмлү ритминтонасија фигуруна чеврилмәсидир (—). Бу хүсусијјәт дә ритминтонасија бөлкүсүнүн ән кичик өлчү - мизрабы сахламагла моноөлчүлүк әсасында вариант дәјишиклијә уғрамасындан ирәли кәлир. Белә бир хүсусијјәт муғамын поетик мәтнини тәшкил едән гәзәлләрин әсасландығы әруз вәзниндә дә вардыр. Әрузун бәһриндән асылы олараг ритмик формуллар 1:3 ($\frac{2}{4}$ — фАилАтүн) нисбәтиндә (бах: нүмунә 27), вә ја 1:2 ($\frac{6}{8}$ — фәил Атүн) нисбәтиндә (бах: нүмунә 28) олур.

Нүмунә 27

Һасар

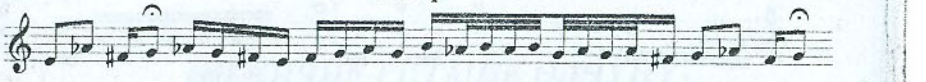

Һәмчинс ритминтонасија секвенсијаларында хореик ритмик бөлүмүн остинатлығы монодик гурумун инкишафында кәркинлијә апарыр. Мәһз, буна көрә һәмин гурум сазәндәләр тәрәфиндән "Раст" муғамынын кулминасија шө"бәси олан "Әраг"ын истинад пәрдәсинин тәсдигиндә истифадә едилир.

Әсасында һәмчинс ритминтонасија секвенсијалары олан гурумлар ади монодик шәрһ чәрчивәсиндән кәнара чыхыр. Белә гурумлар ритмик өзәјин остинатлығына көрә *ритмос-*

тинат кушәләр әһәмијјәти газаныр. Ритмостинат кушәләр дәсткаһда мүәјјән драматуржи вәзифә дашыјыр. Белә кушәләрин остинат формуллу ритмөзәји импровизасијалы гурумлар арасында кәскин сурәтдә сечилир:

Нүмунә 28

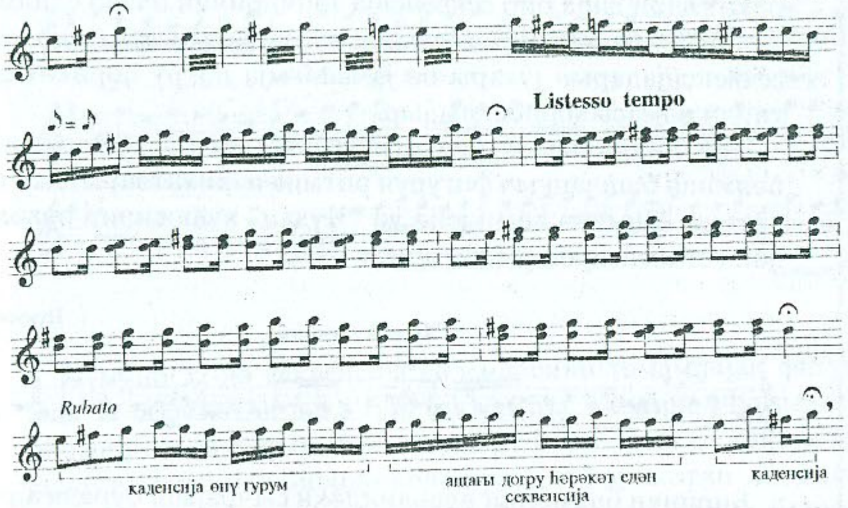

Јухары вә ашағы һәрәкәт едән бағлајычы секвенсијалар ики нөв олур:

а) ритминтонасија бөлкүләринин секвенсија јолу илә инкишафы;

б) јухары вә ашағы һәрәкәт едән аралыг мелодик секвенсијалар.

Секвенсија јолу илә инкишаф едән гурумларын ритминтонасијасында үчбөлкүлү груплашмалар үстүнлүк тәшкил едир. Каденсијанын өзүндә јамбик вә хореик груплашмаларын мөвчуд олмасы әввәлчәдән онларын үчбөлүмлү фигурлара чеврилмәсинә шәраит јарадыр. Нүмунә үчүн "Раст" муғамынын кулминасија шө"бәсиндә һәмчинс ритминтонасија фигурларындан ибарәт секвенсија јолу илә инкишаф едән кушәни көстәрмәк олар (бах: нүмунә 28).

Монодијасынын инкишафында дөрдбөлүмлү груплашмалар үстүнлүк тәшкил едән муғамларда каденсија өнүндәки чүмләләр әсасән *гоша мизраблы* секвент фигурлардан вә ја бу нөв кәзишмәләрдән ибарәт олур.

Лакин бу һалларда белә, сон мәрһәләдә, билаваситә каденсија гаршысында јенә үчбөлүмлү груплашмалара тәсадүф едилир. Мәсәлән, "Чаһаркаһ" муғамында мајәни тамамлајан кушә гоша мизраблы секвент фигурларла башланыр. Кушәнин сонунда исә үчбөлүмлү груплашмалар бу бөлмәјә јекун вурур:

Чаһаркаһ Нүмунә 29

(Һ.Бајрамовун лент јазысындан нота көчүрүлүб)

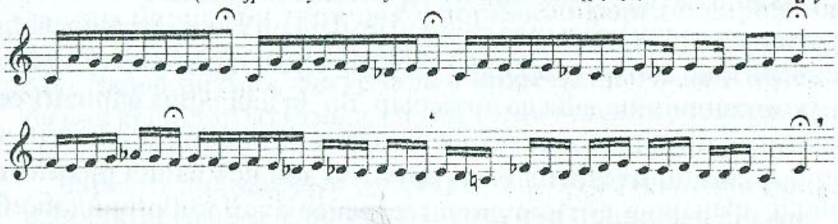

Јухары вә ашағы һәрәкәт едән аралыг мелодик секвенсијалар функсија е"тибарилә каденсија өнүндә сәсләнәнләрдән аз фәргләнир. Мелодик дәјишикликләр нәтичәсиндә онлар да муғамын јени шө"бәсиндә каденсија илә тамамланырлар.

Белә секвенсијалардакы ејни шәкилли ритмик фигурлар муғамын мелодик модулјасијалары үчүн кечид ролу ојнајыр. Јенә нүмунәләрә мүрачиәт едәк. "Шур" муғамынын "Шикәстеји-фарс"ла "Симаи-шәмс" шө"бәләрини бағлајан секвент епизодда ритминтонасија, маһијјәт е"тибарилә муғамын монодијасыны функсија вә ритмик чәһәтдән тәшкил едән - низамландыран јеканә амилдир. Лад-тонал секвенсијаларда һәр бөлмәнин интервал тәркиби дәјишир. Тәкчә бүтүн бөлмәләрин ритмик гурулушу дәјишилмәз галыр вә

муғамын ики шө"бәси арасында ортаг ритминтонасија әламәтләри ашкар олунур. Бу ритмик фигур һәр ики шө"бәнин кулминасија нәгмәси

гәси јарадыр:

Нүмунә 30

Шикәстәји-фарс

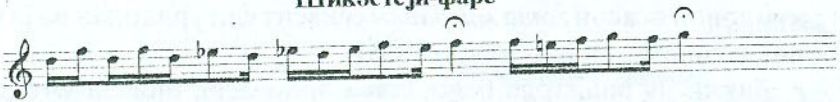

СЕКВЕНСИЈАЛАРДА РИТМИНТОНАСИЈАЛАРЫН ВАРИАНТ ДӘЈИШИКЛИКЛӘРӘ УҒРАМАСЫ

Вариант секвенсијаларда өзәк мөвзунун инкишафы өз зирвәсинә чатыр. Өзәк мөвзунун интенсив инкишаф нәтичәсиндә моноөлчү әсасында сахланылмыш ән кичик ритмик ваһид - мизраб даим ешидилир. Бу да мусигинин характеринин кәркинлијини даһа да артырыр. Бә’зи һалларда вариант секвенсијанын һәр бөлкүсү мелизматик бәзәкләрлә зәнкинләшдирилмиш мүстәгил бир гурум, бә’зән исә ваһид ритминтонасија өзәјиндән һөрүлмүш секвенсијалар зәнчириндән ибарәт олур. Буна көрә дә вариант секвенсијалара, әсасән муғамын кулминасијасында вә ја дикәр шө’бәләринин тамамлајычы епизодларында тәсадүф едилир.

Вариант секвент инкишаф өзәк мөвзунун мүхтәлиф јүксәкликләрдә тәкрарындан вә ејни заманда дәјишиклијә уграмасындан ибарәтдир. Адәтән бу нөв секвенсијаларын әввәлиндә һәмин бөлмәни тоника илә бағлајан кичик (гаммавари вә ја сычрајышлы) ритминтонасија фигуру верилир.

“Шур” муғамынын “Чүдаи” кушәсиндә илк гурум-башланғыч - јухары һәрәкәт едән гаммавари фигурдан вә муғамын каденсија ритминтонасија өзәјинә әсасланан бир нечә ашағы һәрәкәт едән секвенсијалардан ибарәдир. Беләликлә, илк гурумун дахилиндә ејни заманда һәмчинс ритминтонасијалардан гурулмуш бүтөв бир груп секвенсијалар јаранығ (бах: нүмунә 24).

Икинчи гурум биринчијә нисбәтән јухары һәрәкәт едән лад-тонал секвенсијалардан ибарәтдир. Икинчи гурумун кенишләнмәси гаммавари фигурун бөјүмәси вә она јухары һәрәкәт едән даһа бир секвенсија зәнчиринин әлавә едилмәси һесабына баш верир. Нөвбәти гурумларын давамијјәти дә секвенсијаларын јухары вә ја ашағыја доғру һәрәкәт едән типдә олмасы илә бағлыдыр.

Әввәлиндә сычрајышлы фигур олан секвенсијалар исә һәр бөлмәдә башланғыч фигурун ритмик вариантларындан ибарәтдир. Нүмунә кими јенә дә “Чүдаи” кушәсинин әввәлиндәки секвенсијалары кәтирмәк олар:

Нүмунә 31

Чүдаи (әввәли)

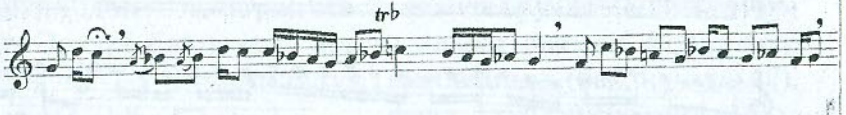

Биринчи бөлмәнин әввәлиндәки сычрајыш бурада ајрыча хорик тезис шәклиндә шәрһ едилир. Бу интонасија бөлүмү дәфәләрлә вариант тәкрар нәтичәсиндә бүтөв гурума чеврилир.

Вариант секвенсијаларда бир гајда олараг, силсиләнин нөвбәти гурумларынын мигјас е"тибарилә кенишләнмәси баш верир. Мәсәлән, “Раст” муғамынын кулминасија шө"бәси “Әраг”да секвенсијанын һәр һалгасы башдан ајаға кичик ритмик ваһидләрдән ибарәт олур. Нөвбәти јени бөлкүләрин кенишләндирилмәси бу чүмләләрин ортасына гаммавари фигурларын дахил едилмәси һесабына баш верир. Бу фигурун диапазону вариант секвенсијанын һәмин бөлкүсүнүн һәчмини мүәјјән едир. Гаммавари фигур, өз нөвбәсиндә өзәк мөвзунун тамамлајычы һиссәси олуб ондан әмәлә кәлир. Сонра өзәк мөвзунун вариант тәкрары заманы гамма

вари фигур гурумун ортасына дүшүр вә секвенсијанын һәр һалгасынын инкишафына тәкан верир.

Нүмунә 32

Әраг

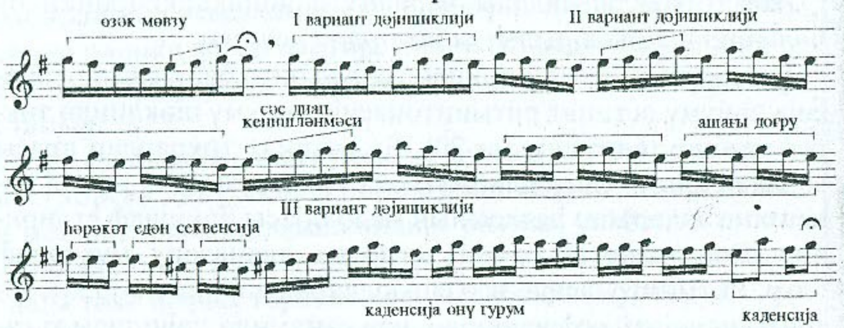

Нүмунә 32-дә секвенсија силсиләсини тамамлајан фигур ашағы һәрәкәтли даһа бир секвенсија зәнчири үчүн мөвзу әһәмијјәти дашыјыр. Ашағы доғру һәрәкәтли бу секвенсијалар вә онларын өнүндә кәлән јухары һәрәкәтли силсилә илә ритминтонасија һәмчинслији һәр икисини ваһид, бөлүнмәз гурумда ҹәмләшдирир, сонра кушә каденсија өнү дөнүмлә вә нәһајәт, каденсија илә тамамланыр.

ӨЗӘК МӨВЗУНУН МИГЈАС ИХТИСАРЫ ИЛӘ ВАРИАНТ ТӘКРАРЫ

Бу тип вариант дәјишиклији бундан әввәлки үсулла зиддијјәт тәшкил едир. Чүнки ритминтонасијаларын секвенсијаларда вариант тәкрары заманы гурумун кенишләнмәси һаллары мүшаһидә олунурдуса, бурада тәкрар заманы һәр һалга санки дaралыр, кичилир. Бу тип вариант тәкрара кулминасија мәрһәләсиндән сонра, дәсткаһын ашағы доғру һәрәкәти заманы тәсадүф едилир.

"Раст" муғамыны тамамлајан кушәнин ("Гәраи") өзәк мөвзусу һәр тәкрар заманы бир ваһид гысалыр. Бу заман тәкрар едилән сәсләр үст-үстә дүшәрәк ихтисар едилир. (Чүнки, өзәк мөвзунун сон сәси вариант тәкрарын илк сәсинин ејнидир). Бу һалда илк фигурун сон сәси нөвбәти груплашманын гүввәтли һиссәсилә ејниләшир, емфатик вурғу јени фигурун әввәлини гејд едиб ону икинчи ваһидә көчүрүр:

Нүмунә 33

Раст - Гәраи

Бундан әлавә, ритмин вариантлығы *тәсвири әһәмијјәт* дә дашыја билир. Бу типи дикәрләриндән фәргләндирән әсас ҹәһәт одур ки, онун ритминтонасија мәһдудијјәти јохдур. Мүхтәлиф ритмик фигурларын ардычыллығына әсасланан бу нөв кушәләр муғамын үмуми тоникасынын тәсдигләнмәсиндә иштирак едир.

Вариант инкишафын бу ахырынчы типи сазәндәләр тәрәфиндән истифадә едиләрәк бәдии мәгсәд дашыјыр. Бали - Кәбутәр[1], вә ја Пәр Пәрәстук,[2] Зәнки-Шөтәр[3] кими кушәләрдә сазәндәләр гуш вә һејванларын һәрәкәтләрини тәсвир едир. Мәсәлән, Бали - Кәбутәр кушәсиндә ганад ачыб учан көјәрчин, Зәнки - Шөтәрдә карванын ләнк һәрәкәти, дәвә зынгыровунун сәси тәсвир едилир. Фәрди ифачылыг бачарығыны, еләҹә дә мусиги аләтинин имканларыны нүмајиш етдирән сазәндә муғамы хејли зәнкинләшдирир, ејни заманда сырф импровизасијалы кушәләрлә ритмик ҹәһәтдән даһа дүрүст тәшкил олунмуш епизодлары әлагәләндирир:

[1] Бали - Кәбутәр – "Кәбутәр" фарсҹа көјәрчин. демәкдир.
[2] Пәр Пәрәстук - Гарангуш ганады. Бах:Ә.Бәдәлбәјли. Изаһы мусиги лүғәти. Бакы, Елм, 1969, с.59.
[3] Зәнки-Шөтәр - Дәвәнин бојнундан асылан зәнк.

Нүмунә 34

Чаһаркаһ. *Бали-Кабутәр кушәсиндән парча*

Өзәк мөвзуларынын вариант дәјишикликләринин типләринә бахдыгдан сонра белә нәтичәләрә кәлмәк олар. Вариант инкишаф методунун мүхтәлиф формалары бүтүн Азәрбајчан муғамларынын мелодик вә ритмик инкишафынын әсасыны тәшкил едир. Муғамлары бир-бириндән фәргләндирән чәһәтләр исә ритм интонасијаларынын фәрдилији, лад интонасијаларынын өзүнәмәхсуслуғудур. Лакин муғамын ритминтонасијасында белә, үмуми чәһәтләр мөвчуддур вә бунлар да мелодик модулјасијаларын баш вермәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Чох заман муғам дәсткаһында мүхтәлиф лад-интонасија мәнбәли шө"бәләр консентрасија едилир вә бунларын бирләшмәсиндә өзәк мөвзунун ритмик шәкли вачиб рол ојнајыр.

Өзәк мөвзунун ритмик гурулушунун фәрдилији, еләчә дә онларын вариант дәјишиклијә уғрамалар васитәсилә инкишафы муғам шө"бәләринин һиссәләри олан кушәләрин формајаранмасынын әсасыны тәшкил едир.

Ашыг һаваларында - саз һаваларында вариант дәјишикликләринин ашағыдакы нөвләрини мүәјјән етмишик:

1. Өзәк мөвзунун вариант тәкрарлары заманы әмәлә кәлмиш ритминтонасија фигурларынын формајарадычы хүсусијјәтләри;

2. Ритминтонасија фигурларында јамбик вә хореик дөнүмләрин бир-бирилә әвәзләнмәси;

3. Вариант дәјишикликләри нәтичәсиндә ритминтонасија фигурларынын мигјасча кенишләнмәси вә тәснифата уғрамасы;

4. Вариант тәкрарларында ритмик трансформасијанын тәсвиредичи вә инкишафетдиричи ролу;

5. Һәмчинс ритминтонасија фигурларынын секвенсија јолу илә јердәјишмәләри.

Ашыг һаваларындакы вариант дәјишикликләринин бу нөвләрини ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

1. Өзәк мөвзунун шәрһиндән сонра онун башлыча интонасија дөнүмү остинат ритминтонасија дөнүмү шәклиндә тәкрар едилир (бах: нүмунә 20). Бу остинат тәкрарлар арасы верилән кичик епизодларда (вокал-инструментал ифада вокал епизодлар) саз һавасынын мелодијасы инкишаф етдирилир. Епизодларын һәчми, мелодик диапазону мүхтәлиф олур. Ритминтонасија исә епизодларда дәјишиклијә нисбәтән аз уғрајыр, рефренләрдә исә тамамилә дәјишилмәз галыр. Беләликлә, ритминтонасија истинад пәрдәсиндән хејли узаглашмыш мелодик хәттин остинат шәкилли рефренә гајытмасында[1] интонасија репризасы ролуну ојнајыр.

Јаныг Кәрәми Нүмунә 35

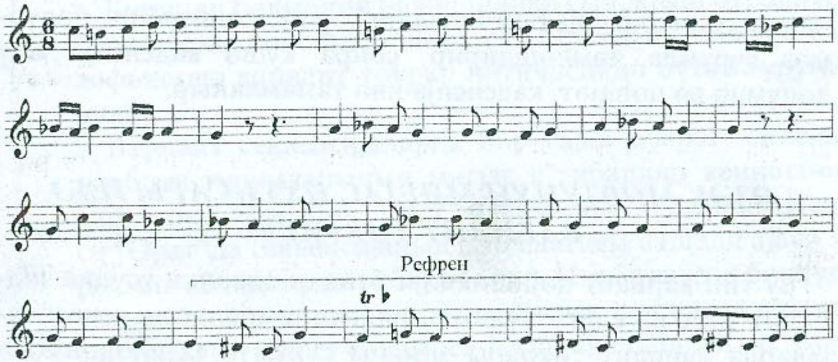

[1] Тачик-өзбәк Шашмакомунун инструментал "Мушкилот" бөлмәсиндә аналожи структур хүсусијјәтләринә раст кәлмәк олар. Бурада рефренә - бозгуј, епизодлара исә хона дејилир.

2. Силлабик ше"рин хүсусијјәтләриндән бири мисраларда јамбик вә хореик дөнүмләрин бир-бирини әвәз етмәсидир. Бунун башлыча сәбәби һәмин нәзм формасынын метрик схемә дејил, садәчә олараг һечаларын мисраларда сајынын бәрабәрлијинә әсасланмасыдыр. Ше"рин вәзни исә, өз нөвбәсиндә нәинки вокал партијадан инструментал мүшајиәтә, һәтта остинат формул тәшкили олан дикәр жанрлара белә јол тапыр.

Саз һаваларынын инструментал мусиги ритмләриндә јамбик вә хореик дөнүмләрин бир-бирини әвәз етмәсиндән доған ритминтонасија дәјишкәнлији ритмик чәһәтдән инкишаф просесини стимуллашдырыр, ејни заманда мелодик материала тәзә нәфәс, тәравәт кәтирир (бах: нүмунә 35).

3. Ритминтонасија фигурларынын вариант дәјишикликләринә уғрамасы нәтичәсиндә мигјасча кенишләнмәси, әсасән, ашығын сәрбәст чалғысындан ирәли кәлир. Ритминтонасија фигурунун белә кенишләнмәси бүтөв гурумун остинат формул метриндән кәнара чыхмасына кәтириб чыхарыр:

Нүмунә 36

Мәммәдбағыры

Шүбһәсиз, сәрбәст ифаја ән көзәл нүмунә дәјишкән метри олан "Тәчнис" саз һавасы ола биләр. Чүнки, бурада вариант дәјишиклијинә уғрадылан ритминтонасија фигурунун һәм кенишләнмәси вә һәм дә ихтисар едилмәси һалларына раст кәлмәк мүмкүндүр:

Нүмунә 37

Тәчнис

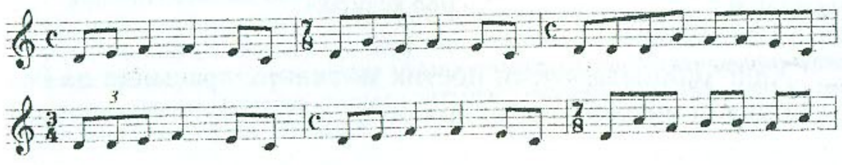

4. Муғамларда ритмин тәсвиредичи ролу онун заһири көркәми, бәзәјидир. Онун драматуржи әһәмијјәти исә метроритмик чәһәтдән тәзад јаратмаг, мајәдә кәркинлик әлдә етмәкдир.

Инкишафы стимуллашдыран белә ритмик трансформасијалар саз һаваларында муғамлара нисбәтән даһа кениш истифадә едилир. Лакин бурада вариант тәкрарлары нәтичәсиндә мүстәгил гурумларын јаранмасы ("Дол Һичраны"нда олдуғу кими - бах: нүмунә 19) вачиб дејил:

Нүмунә 38

Рүһаны

Allegretto

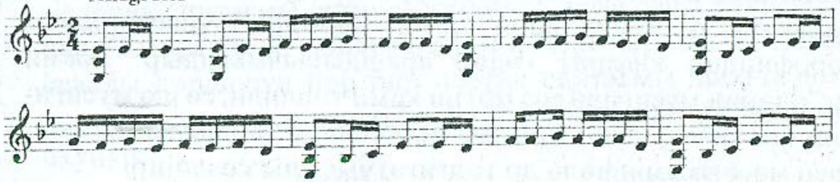

5. Саз һаваларында һәмчинс ритминтонасија фигурларындан ибарәт секвенсијалар мүхтәлиф овгат дашыјырлар. Лакин бүтүн һалларда һәмчинс фигурлардан ибарәт секвенсијалар силсиләси јүксәк пилләјә чан атыр. Беләликлә, силсиләнин диапазону бөјүк олдугча, әмәлә кәтирдији кәркинлијин дә тә"сир гүввәси чохалыр:

Нүмунә 39

Рүһаны

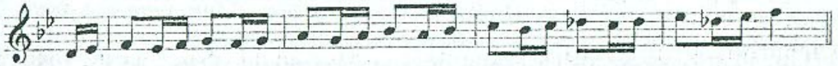

ШИФАҺИ ӘН'ӘНӘЛИ МУСИГИ ИРСИМИЗИН ПОЕТИК ӘСАСЛАРЫ

Шифаһи ән"әнәли милли мусиги ирсимиздә - ашыг вә ханәндә сәнәтиндә, халг маһныларында поетик әсасын- сөз мәтнинин мүстәсна ролу вардыр. Е"тираф етмәлијик ки, халг маһнылары вә ашыг һаваларынын поетик әсасыны тәшкил едән нүмунәләр мусигидән ајры, јә"ни шифаһи вә јазылы ше"р нүмунәләри кими әдәбијјатшүнасларымыз тәрәфиндән кифајәт гәдәр арашдырылмышдыр. Лакин ше"рләрин мусигидә сөз мәтни кими тәһлили, сөзлә мусигинин интонасијалашдырылма просесиндә гаршылыглы әлагәси мәсәләләри һәлә дә тәдгигатчысыны көзләјир.

Одур ки, бу бөлмәдә, һеча вәзнинә әсасланан поетик ирсимизин, еләчә дә халг ше"ринин авазла охунма гајдаларыны вә бу просесдә ортаја чыха билән фәрди хүсусијјәтләри арашдырмаға чалышмышыг.

Әруз вәзнилә бағлы ше"рләрин дәсткаһларда охунма гајдалары барәдә тәдгигатларымызда ајрыча сөһбәт ачдығымыз үчүн һәмин мәсәләјә тәкрар тохунмајачағы.[1]

[1] Бу барәдә әтрафлы мәлумат үчүн бах: Э.А.Бабаев. Ритмика азербайджанского дестгяха. Баку, Ишыг, 1990; Э.А. Бабаев. Методические рекомендации по курсу "Запись и разработка народных мелодий" для студентов историко-теоретического факультета консерватории. Баку, АГК, 1983; Е. Ә.Бабајев. Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри. Бакы, Еркүн, 1996.

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ МАҺНЫЛАРЫНЫН ПОЕТИК ӘСАСЛАРЫ

Мә"лумдур ки, муасир ифачылыг сәнәтиндә кениш тәшәккүл тапмыш халг маһныларынын сөз мәтнини әсасән бајатылар, гошмалар, кәрајлылар тәшкил едир. Бу жанр - формалар өз көкләри е"тибарилә, ашыг сәнәтинә бағлы олдуглары үчүн онлар барәдә нөвбәти бөлмәдә сөһбәт ачачағыг. Әввәлчә исә, дәгиг гурулушу, симметрик формасы олмајан халг ше"ринин интонасијалашмасындан - јә"ни нәғмәјә чеврилмәси просесиндән бәһс етмәк истәјирик.

Халг ше"римизи сәчијјәләндирән башлыча хүсусијјәтләрдән бири мисраларда һечаларын сајынын бәрабәрлијиндән даһа чох интонасија вә вурғу аһәнкинин периодиклијидир:

Аз кетди,
Үз кетди,
дәрә-тәпә дүз кетди...

Шифаһи халг әдәбијјатында-дилләрдә кәзиб-долашан нағылларда, гаравәллиләрдә - сону гафијәләнән гоша ифадәләрә кениш јер верилир. Узунлуғу мүхтәлиф олан бу синтаксик гурумларын бир гисми ардычыл гафијәләнир, даһа сонра гафијә дәјишә билир, бә"зи ифадәләрин сону исә сәрбәст бурахылыр. Үмумијјәтлә, бу хүсусијјәт шифаһи халг јарадычылығымызын ән кениш јајылмыш ифадә тәрзидир:

- Һара кедирсән, ај гарагурт?
- гарала*сан да,*
- чәрлә*сән дә.*
- Әр севмиш*әм,*
- әрә кедир*әм.*

Халг маһныларынын поетик мәтнләри арасында да белә дәјишкән мисралы ше"рләр мөвчуддур. Белә сөз мәтнләрин-

дә мисраларын дәјишмәси мусигидә мөвзу јениләшдирилмәсилә - чохмөвзулулугла бағлы олур. Әлбәттә, маһны сөзләриндә поетик мисраларын гејри-бәрабәр узунлуға малик олмасы онларын көкләри е"тибарилә мусигијә бағлылығындан ирәли кәлир. Лакин белә маһныларын мүәјјән епизодларында мүәјјән форма вә ја онун елементләринә тәсадүф етмәк дә мүмкүндүр. Нүмунә үчүн Сәид Рүстәмовун нота салдығы "Aj гыз, сәнә маиләм" халг маһнысынын сөзләрини нәзәрдән кечирәк:

Aj гыз, сәнә маиләм,
Бојнунда һәмаиләм,
Дост пајы ширин олар,
Һәр нә версән, гаиләм.

Гашын,
Көзүн,
Ширин сөзүн
Алды мәним чанымы.

Мән сәнә гурбан,
Мән сәнә гурбан,

Aj ханым, ханым,
Сән мәним чаным,
Кәл сәни алым,
Гурбанын олум , aj ханым

Секаһ үзәриндә гурулмуш бу нәғмәнин гурулушунда муғама ујарлыг вар. Маһнынын мелодик "синтагмларында"[1] мајә вә "Шикәстеји -фарс" пәрдәләринә истинад олунмагдан әлавә тамамилә каданс дөнүмләриндән дә истифадә едилир:

Aj гыз, сәнә маиләм Нүмунә 40

Allegretto

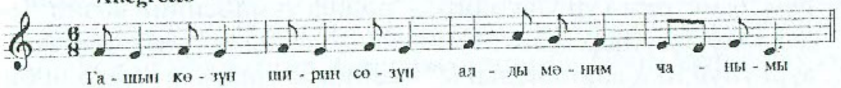

[1] *Маһны синтагмы* халг мусигисинин структур ваһидидир. Маһны синтагмынын башлыча елементләри сөз мәтни, мелодија вә ритмдир. Б.И.Јелатовун китабында "Ритмические основы белорусской народной музыки" /Минск, 1966 / "Ритгические основы белорусской народной музыки" /Минск, 1966 / тәһлил мәгсәдилә үмуми маһны синтагмындан *сөз мәтни синтагмы, ритмик синтагм, мелодик синтагм* анлајышлары ајрылыр. Тәһлилдә бу терминләрдән истифадә етмишик.

Муғама хас олан инкишафын мәрһәлә-мәрһәлә, кушә-кушә ирәлиләмәси, тематик репризалара јер верилмәмәси принсипи маһныда өзүнү бүрузә верир.

Беләликлә, маһныда сөзлә мусиги бири дикәрини тамамлајыр. Әкәр поетик мәтнин гафијәси вә гурулушунун дәјишмәси мусиги материалынын һәр дәфә јениләшмәсинә сәбәб олурса, мелодијанын ваһид лад-тоналлыг чәрчивәсиндә гурулмасы, муғамын истинад пәрдәләри үзрә һәрәкәт етмәси маһныја форма тамлығы, конкрет әһвали-руһијјә кәтирир.

Маһнынын гурулуш хүсусијјәтләриндән бәһс едәркән куплет вә нәгәратын конкрет поетик формаја малик олмасы, бу ики гурум арасы мисраларда һечаларын гејри-бәрабәр сајы вә гафијәләнмәмәси диггәти чәлб едир. Лакин бу гафијәләнмәјән мисраларын мусиги материалы, мелодик синтагмлары куплет вә нәгәрата нисбәтән хејли марагльдыр.[1]

Маһнынын башланғычында бајаты формалы куплетин мелодик синтагмы остинат шәкилдә дөрд дәфә тәкрар олунур. Нәгәратда да охшар вәзијјәт нәзәрә чарпыр. Јә"ни, беш һечалы дөрдлүјүн һәр бир поетик синтагмы ашағы доғру һәрәкәт едән секвенсијанын һалгаларындан бири үзәриндә охунур:

Allegretto Нүмунә 41

Куплет

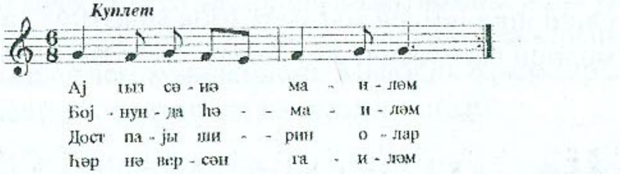

Allegretto Нүмунә 42

Нәгәрат

[1] Азәрбајчан халг маһнылары. Нот јазысы С.Рүстәмовундур. Бакы, Ишыг, 1981, с.7.

Поетик синтагмларда һечаларын гејри-бәрабәр јерләшдирилмәси, еләчә дә мелодик синтагмларын муғамын монодик принсипләри үзрә инкишафы “Ләбу-ләб” халг маһнысында да өзүнәмәхсус тәрздә тәзаһүр тапыр.

Бу кечә,	Дурмушам,
Бу кечә, аја бахыб	Дурмушам,отурмушам
Јар сәни јад ејләмишәм	Өзкә хәјал ејләмишәм
Ләбу, ләбу, ләбу, ләбу,	Ләбу, ләбу, ләбу, ләбу,
ләбу-ләб	ләбу-ләбу

Ләби ширин ләбу-ләб,
Ај ләби шәкәр ләбу-ләб

Марағлыдыр ки, “бу кечә” фразасынын мусиги материалы үч сәсдән ибарәт мотив тезисдир:

Нүмунә 43а

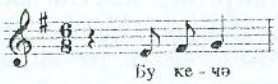

Онун ишләнмәси муғамда өзәк мөвзунун вариант дәјишилмәләри васитәсилә инкишафыны хатырладыр:

Нүмунә 43б

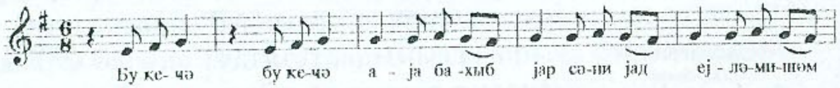

“Ләби ширин ләбу-ләб” кәлмәләрилә башланан гоша мисранын мусиги материалы исә даһа ајдын вариант тәкрарлардан ибарәтдир:

Нүмунә 43в

Нәзәрдән кечирдијимиз бу ики маһнынын сөз мәтни барәдә үмумиләшдирмә апарсаг, белә гәнаәтә кәлә биләрик ки, мисраларда һечаларынын сајы гејри-бәрабәр олан халг ше"ри, конкрет формаја малик олан поетик формаларла - бајаты, гошма, кәрајлыларла мүгајисәдә мусигијә даһа тәбии ујушур. Бунун сәбәби исә әдәбијјатшүнасларымызын доғру зәнн етдикләри кими, халг ше"ринин бүнөврәсинин маһны мәтни кими гојулмасындан ирәли кәлир.[1]

Маһнынын ајрылмаз һиссәләри олан “ләбу-ләб” вә онун мүхтәлиф вариантлары мусиги материалынын инкишафына хидмәт етмәклә јанашы каданс мәгамларынын сөз мәтнини тәшкил едир:

Нүмунә 43г

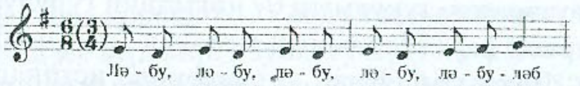

Марағлыдыр ки, он беш һечалы сөз мәтни олан вокал гурум куплет боју “ләбу-ләб” кәлмәләрилә охунан он бир һечалы *“рәдиф чүмләсилә”*[2] ардычыллашыр. Әкәр әсас гурум $^6/_8$ метринә ујғун кәлирсә, рәдиф чүмләсинин вәзни $^3/_4$-ә даһа чох ујардыр. Халг мусигисинә хас олан “ритмформулда вурғунун ики вариантлығы”[3] маһныја ојнаглыг, мәзәли бир аһәнк верир.

[1] Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары. Бакы, Азәртәдриснәшр, 1963, с.122-128.
[2] “Ләбу-ләб”...кәлмәләринин ардычыл тәкрары сөзү мисраја гәдәр узадыр. Буна көрә дә *“рәдиф чүмләси”* кими анлајышы тәһлилә дахил етмишик.
[3] Бах: Е.Ә.Бабајев. Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри, с.39.

Дикәр груп нәғмәләрин сөз мәтнләри ики бөлмәдән ибарәт олур: биринчи бөлмә икилик вә ја үчлүкдән ибарәтдир, икинчи бөлмә исә поетик вәзн чәһәтдән сәрбәст гурулушлудур.

"Алманы атдым харала" маһнысы бу гәбилдәндир:[4]

Алманы атдым харала,
Галды сарала-сарала,
Дағларда дөндүм марала

Сәккиз һечалы үчлүк маһнынын куплет һиссәсинин әсасыны тәшкил едир. Поетик синтагмларда һечаларын сајынын бәрабәрлији ритмик вә мелодик синтагмларын да рәванлығыны, әсасән, остинат гурулушуну мүәјјән едир. Һечаларын сајы гејри-бәрабәр олан сонракы мисраларда сөз мәтнинин синтагмы маһнынын инкишафында апарычы гүввәјә чеврилир.

А тирмә көјнәк
Ај сары чәпкән
Ај тирмә көјнәк, сары чәпкән
Кәлин һаралысан,
Өзү көјчәк, сөзү көјчәк
Һара маралысан

Илк гоша мисра өзүндән әввәлки сәккиз һечалы үчлүјүн гејри-квадрат гурулушуну, бир нөв, "һамарлајыр". Мусиги бахымындан исә бу беш һечалы гоша мисранын мелодик синтагмы куплетдән сонра кәләрәк, онун вариант дәјишилмәсиндән ибарәтдир. Сонракы гејри-бәрабәр узунлуглу гоша мисра үмуми бир гурум тәшкил едир. Он беш һечалы мәтн синтагмы олан бу гурум, суал чүмләси олмагла јанашы, истәр сөз вә истәрсә дә мусиги мәтни е"тибарилә куплетин

[4] Азәрбајчан халг маһнылары. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты. Бакы, 1967, с.32.

даһа бир вариант дәјишиклијидир. Үмуми һәчми он дөрд һеча олан нөвбәти гоша мисра мәзмун е"тибарилә әввәлки суалын вариантыны тәшкил етсә дә, мусиги материалы илә бирләшдији заман чаваб чүмләси тә"сири бағышлајыр.

Шәрти оларағ "нәгәрат" адландырыла билән нөвбәти епизод Шур ладындадыр:

Јарын бағында үзүм әскәри,
Бағын далындан һәзин сәс кәлир,
Сағ ол кәл, вар ол кәл,
Бир кечә меһман ол кәл.

Илк гоша мисрада һечаларын сајы бәрабәр олдуғу үчүн онларын мелодик синтагмы да бир-бириндән сечилмир. Сон гоша мисрада исә халг поетик нүмунәләримизә хас олан **мисраларда һечаларын сајынын бәрабәрлијиндән** даһа чох **интонасија вә вурғу аһәнкинин периодиклији** хүсусијјәти нәзәрә чарпыр:

Сағ ол кәл,
Вар ол кәл,
Бир кечә меһман ол кәл.

Бу хүсусијјәт мусигидә дә аһәнкини вә өзүнәмәхсуслуғуну сахлајыб. Ашағы доғру һәрәкәт едән үч һалгалы секвенсијанын ахырынчы һалгасы кенишләниб. Мелодик фразалардакы вурғулар мелодик синтагмда да әксини тапыб:

Алманы атдым харала Нумунә 44

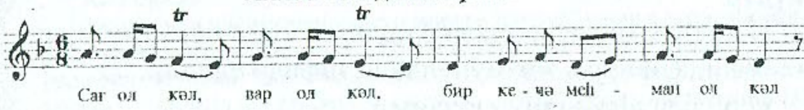

Интонасија вә вурғу аһәнкинә көрә поетик гурумларын дүзүлмәси вә үмумијјәтлә, нитг вә мусиги интонасијаларынын бирлији "Кәклик" халг маһнысында даһа бариз шәкилдә

өзүнү көстәрир. Маһнынын “Секаһ” муғамынын өзәк мөвзу вә кадансларынын интонасија дөнүмләриндән ибарәт олан мусиги материалы ел һаваларымыздакы нидалары хатырладан поетик мәтнлә бирләшир:[1]

Нүмунә 45

Кәклик

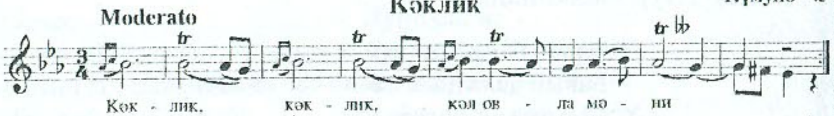

Мараглыдыр ки, чәми дөрд мисралыг поетик мәтн маһныда нидаларын вә вариант тәкрарларын һесабына он дөрд мисрајадәк узадылыб:

Кәклик, кәклик, кәл овла мәни,
Дағ-даша кәл говла мәни.
Кечә, кечәләр, хәјалымда ол,
Күндүз, күндүз, кәл овла мәни.

Даһа дәгиг десәк, һәр дәфә икилик бәндин сонундакы “кәл говла мәни” вә “кәл овла мәни” фразалары онлара әлавә едилән “а балам”, “а күлүм”, “ај көзәл”, “ај овчу” нидаларынын васитәсилә һәр бәнддә беш дәфә тәкрар едилир.

Үмумијјәтлә, маһныларын мәтниндә сөз әлавәләринә нидалара, ифадә вә поетик мисра һәчминдә чүмлә әлавәләринә кениш јер верилир. Бу әлавәләр мүхтәлиф мәгсәдләр күдүр:

а/ поетик мисраја әлавә едиләрәк чүмләни тамалајыр;

б/ нида, фәрјад мәзмунунда истифадә едилир;

в/ рәдиф әһәмијјәти газаныр;

г/ бағлама функсијасы дашыјыр;

[1] Азәрбајҹан халг маһнылары. Нот јазысы С.Рүстәмовундур. Бакы, 1967, с.5.

д/ рәдиф мисрасына чеврилир;

е/ гоша мисраны вә ја поетик үчлүјү там бәнд һәчминә чатдырыр;

ғ/ мисраарасы нидалар мисраны јарыја бөлүр.

Бу хүсусијјәтләри ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

Сөз вә там ифадәләрин поетик мисраја әлавә едилмәси һаллары, даһа чох поетик әсасындакы ше"р формалары дәгиг олан маһнылара аиддир. Мәсәлән, “Јери, дам үстә јери” халг маһнысынын сөз мәтни бајатыдыр:

Јери, дам үстә јери,
Гызыл чам үстә јери,
Ајагларын јорулса,[1]
Кәл синәм үстә јери.

Лакин маһнынын бәндинин бүтүнлүкдә синтагмы 9+8+9+8 сајда *һеча нотлары*[2] тәләб едир. Мәһз буна көрә дә биринчи мисраја ики һечалы “ба-лам”, икинчинин әввәлинә бир һечалы “ај” әлавәләри едилир.[3]

Мисраларда нидалардан истифадә едилмәси ади сөз әлавәләриндән емосионал тә"сир гүввәсилә, онларын синтагмын вурғулу јердә олмасы илә сечилир. Үмумијјәтлә, әлавә сөзләрин нида, фәрјад мәзмунунда ишләдилмәси халг маһныларымызда кениш јајылыб. Лакин һәмин сөз әлавәләри, бундан әлавә, јухарыда вердијимиз тәснифатда олан дикәр функсијалар да дашыја билир. Мәсәлән, С.Рүстәмовун нота салдығы “Бир ала көз” адлы халг маһнысында сөз мәтниндә

[1] С.Рүстәмовун нот јазысында “ајагларын инчисә” ифадәси верилиб: Бах: Азәрбајҹан халг маһнылары, с.6.

[2] “Һеча ноту” ифадәсини мусигишүнаслыг елминә А.В.Руднева кәтирмишдир. Бах: Анализ музыкально-поэтической строфы песни “Высоко сокол летает”. В кн.: Музыкальная фольклористика. М.,Советский композитор. 1973, т.1, с.6-34.

[3] Икинчи бәнддә “ај” кәлмәсини “чых” сөзү әвәз едир.

верилмиш "нејлим", "ај јазыг чаным" кими нидалар, ејни заманда натамам поетик гуруму бәнд һәчминә чатдырыр.[1]

Әлавә сөзләр һәчминдән асылы олараг (сөз, сөз бирләшмәләри - ифадә, там постик гурум - мисра һәчмли ифадәләр),[2] ики вә әләлхүсус үч мисрасы олан ше"рләри нәғмә бәнди сәвијјәсинәдәк тамамлајыр. Бир һалда бу тамамламалар һәр бир мисранын сонунда верилир. Ики мисралы бәндләрин һәр бир поетик гурумунун ахырында верилән сөз әлавәләри бир һалда чүмләни тамамлајан ифадә (1), дикәр һалда бағлама (2), үчүнчү һалда исә рәдиф (3) сәчијјәси дашыјыр. Белә ифадәләр синтагмы хејли кенишләндирәрәк онун мүстәгил гурум кими гаврапылмасына имкан јарадыр.

Мәсәлән:

1. Кәлмә-кәлмә кет, ***ај күлүм,***[3]
2. Елә ки, сән јандырдын, ***ај көзәл***
   Һеч вәдә од јандырмаз.[4]
3. Атыны јап чәк, тох гарабирчәк,
   Һамыдан көјчәк, ***Күлөглап***[5]

Мисраарасы нидаларын синтагмы јарыја бөлмәси, ејни заманда сөз мәтнинин һәчминин артмасына вә гоша мисранын там бәндә чеврилмәсинә сәбәб олур:

Евләри вар,	ај аман	хана-хана,
Мән күл олдум,	ај аман, ај аман,	јана-јана,
Мән күл олдум,	ај аман, ај аман,	јана-јана.[6]

---

[1] Азәрбајчан халг маһнылары. Нот јазысы С.Рүстәмовундур, с.28.

[2] Мусигишүнас Һәчәр Бабајева әлавә сөз вә ифадәләрин һәчминә көрә бајаты сөзлү нәғмәләрдә "әлавә сөзлү бајаты", "мүрәккәб бајаты" кими тәснифат апарыр. Бах: Һ.Гулијева. Азәрбајчан мусигисиндә бајаты жанры. Диплом иши. Бакы, 1973. Консерваторијанын китабханасы.

[3] Азәрбајчан халг маһнылары. Нот јазысы С.Рүстәмовундур с.13.

[4] Јенә орада, с.81.

[5] Јенә орада, с.9.

[6] Јенә орада, с.21.

Илк бахышда сөз әлавәләри кими гаврапыла билән нидалар маһныларда әксәр һалларда мүстәсна әһәмијјәтә малик олур, бә'зән исә *рәдиф* сәвијјәсинә јүсәлир. Әлбәттә, һәр һалда поетик мәтнә әлавә олунан сөз вә ифадәләрин рәдиф адландырылмасы шәртидир. Чүнки, бә"зи һалларда, рәдиф һесаб етдијимиз тамамлајычы кәлмәнин поетик мәтнлә әлагәси хејли зәиф олур:

Пәнчәрәнин милләри, Мулејли,
Ачыб гызыл күлләри, Мулејли,[1]

Лакин елә бу маһныда "Мулејли" кәлмәсинин синтагмын сонундакы там вә јарым кадансларла үст-үстә дүшмәси һеч дә тәсадүфи дејил. Бу кәлмә илә маһнынын сөз синтагмына "тониклик", мусигијә исә рефрен чизкиләри кәтирилир. Халг маһныларында синтагмын сонундакы ифадә бөјүдүкчә рефрен даһа ајдын нәзәрә чарпыр:

Аста јери, кәмәр дүшәр белиндән,
Аман нәнә, залым нәнә, јар нәнә.[2]

Үч мисралы ше"р бәндләринин сонунда кәлән сөз әлавәләри - *рәдифләр*[3] - адәтән, даһа узун, даһа ифадәли олур. Белә "рәдифләр" нәгәрат сәчијјәси дашыјыр:

---

[1] Азәрбајчан халг маһнылары. Нот јазысы С.Рүстәмовундур. Бакы, Азәрнәшр, 1967, с. 111.

[2] Јенә орада.

[3] Азәрбајчан мусигишүнаслыг елминдә "рәдиф" мусиги термин кими, демәк олар ки, истифадә едилмәјиб. Тәкчә Ә.Бәдәлбәјлинин "Мусиги луғәти"ндә рәдифин "муғамат шө"бәләринин, кушәләринин, тәсниф вә рәнкләринин дәсткаһ системи үзрә тәшкил вә тәнзим гајдасы" олдуғу көстәрилир. (Б.,1969, с.61). Иран вә Чәнуби Азәрбајчан мусигишүнасларынын елми әсәрләриндән кәлән бу анлам фикримизлә зиддијјәт тәшкил етмәсә дә өзкә жанр мүнасибәтләринә истигамәтләндирилиб. Биз исә *рәдифи* әдәбијјатшүнаслыг бахымындан истифадә етмишик.

Көзләрин көјчәкдир, бојундур бәстә,
Дилин бадам ичи, додағын пүстә,
Һәр нә десән, чүмләси көзүм үстә.

Кет, ај батандан сонра кәл, ај оғлан,
Елләр јатандан сонра кәл, ај оғлан.[1]

Бу форма, хүсусилә Абшеронда кениш јајылмыш, халг ше"ринин бәнзәрсиз нүмунәси - **мејхана** жанрында кениш тәшәккүл тапмышдыр.

МУСИГИ ВӘЗНЛИ ХАЛГ ПОЕТИК ЖАНРЛАРЫ

Һәр һансы бир вокал-инструментал әсәрин форма дашыјычысы олан поетик сөз, өз аһәнкини тәбии ки, ону интонасијалашдыран мусигидән алыр. Лакин елә поетик форма вә жанрлар вардыр ки, онлар өз ритми, өз аһәнкилә јараныр-лар. Белә жанр нүмунәләри бир гајда олараг, зәрб аләтләринин мүшајиәтилә јараныр. Күман етмәк олар ки, әввәлини мејдан ојунларындан, гаравәллиләрдән көтүрмүш бу нөв поетик жанрлар, заман кечдикчә шифаһи нүмунәләрдән пешәкар шаирләрин јарадычылығына јол тапмыш, даһа мүрәккәб форма вә жанрлара чеврилмишдир. Нүмунә үчүн "Кос-коса" халг мејдан ојунлардан бир бәнди нәзәрдән кечирәк:

Нүмунә 46

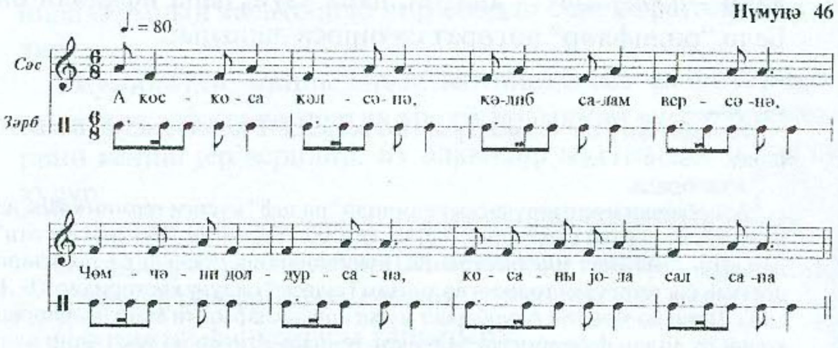

[1] Азәрбајчан халг маһнылары, Нот јазысы С.Рүстәмовундур, с.14

Беләликлә, даим остинат зәрб мүшајиәти алтында ифа едилән халг поезијасы нүмунәләри ифадә тәрзинә көрә бу аләтләрин чалғы үслубуну јамсылајыр.

Халг постик жанрынын нүмунәләри олсалар да, авазла вә ја метрик мүшајиәтлә ифа едилән бу нөв ше"рләр заман өлчүлү вәзнә маликдирләр. Мараглыдыр ки, мејхананы бәһрин нәбзини тутмамыш ифа етмәк мүмкүн дејил. Сәбәб бундадыр ки, мејхана, ади һеча вәзниндә јазылмыш ше"рләрдән фәргли олараг, аһәнк ганунларына дејил, онун жанр хүсусијјәтләриндән доған ојнаг метрә әсасланыр. Лакин мејхана метринин әруз вәзнләриндән башлыча фәрги *бүтүн мисраларда ритмик схемин сахланылмасыдыр*. Мисраларда хореик дөнүмләрин јамбик дөнүмләри әвәз етмәси, узун һечаларын сонракы мисраларда хырдаланмасы вә әксинә, хырдаланмыш мисраларын бирләшмәси мејхананын, һәр һалда, һеча вәзнинә аид олмасындан ирәли кәлир:[1]

Нүмунә 47

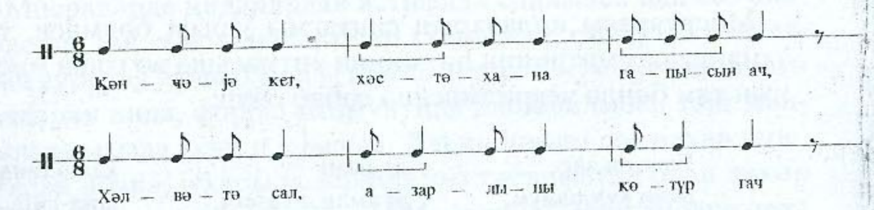

Беләликлә, квантитатив метрә аид олмаса да конкрет ојнаг вәзнин мүшајиәтилә ифа едилән жанрлар халг поезијасы нүмунәләри вә әруза әсасланан ше"рләрлә бир нов ара мөвге тутурлар. Бу бахымдан, мејхана жанры өзүндә ритминтонасија чаларларынын чохмәншәли нүмунәләрини бирләшдир-

[1] Абшерон мејханалары. Бакы, "Боз оғуз", 1993, 200 с.

дији үчүн тәдгигат објекти кими диггәти чәлб едир. Чүнки, мејхананын гурулушунда куплет формасынын, силлабик ше"рин (һеча вәзнинин) хүсусијјәтләри вә ејни заманда, нисбәтән дәгиг метрик гурулуша малик әруз вәзнинин тә"сири өзүнү бүрузә верир.

МЕЈХАНА - Азәрбајчан фолклорунун бир голудур. Хүсусән Абшеронда кениш јајылмыш бу жанрын әввәлләр тәдгигат објекти олмамасынын бир чох сәбәбләри вар. Мә"лумдур ки, мејхананын әсил, јүксәк сәнәт нүмунәләрилә јанашы, һәрзә сөзләрдән ибарәт јүнкүл мәзмунлулары да вар. Белә нүмунәләр исә мејханаја бајағы, бәдии сәвијјәси ашағы олан жанр кими мүнасибәти шәртләндирмишдир. Дикәр тәрәфдән дә, мејхананы дәрвиш сәнәтилә бағламагла, ону суфизм ән"әнәләринә гошуб халг ше"римиздән ајырмаға чәһд едәнләр дә вар. Әлбәттә, дәрвишләр мејханадан бир жанр кими кениш истифадә едибләр. Лакин мејхананы јалныз дәрвиш сәнәтилә бағламаг, шүбһәсиз, дүзкүн олмаз.

Белә мүхтәлиф бахышларын нәтичәсиндә мејханаја "ара ше"ри", "бәдиһә" вә ја "дәрвиш ше"ри" дамғалары вурулуб. Чәфәр Хәнданын,[1] Микајыл Рәфилинин,[2] Пәнаһ Хәлиловун[3] вә дикәр көркәмли филологларымызын әдәбијјат нәзәријјәсинә даир тәдгигатларында, һәмчинин республика Елмләр Академијасы Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун нәшр етдирдији ики чилдлик Фолклор Анталокијасында[4] мејхана барәдә һеч бир мә"луматын верилмәмәси, бәлкә дә белә өкеј мүнасибәтин нәтичәсидир.

Лакин сон илләр мејхана жанрына мүнасибәт хејли дәјишиб. 1993-чү илдә "Јазычы" нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш "Мејханалар"[5] китабы, һәмин ил "Боз оғуз" нәшријјатынын дәрч етдији "Абшерон мејханалары"[1] халг јарадычылығынын бу голуна артан еһтирамын ифадәсидир. Сон илләр мејхана жанрынын әдәбијјатшүнаслыг бахымындан арашдырмалары апарылса да, мәгсәдимиз бу жанрын мусигишүнаслыг нөгтеји-нәзәриндән тәһлилини вермәк, онун структур, гурулуш вә формајарадычы хүсусијјәтләриндән бәһс етмәкдир.

Әввәла, мејхананын поетик жанр олмасы илә јанашы, *мусиги жанры* да олуб-олмамасыны мүәјјән едәк. **Мејхананын јалныз бир нөвү - *"гафијәли мејханалар"* мусиги жанры һесаб едилә биләр.** Бу жанрын дикәр даһа мүрәккәб, сабиранә јазылмыш сатирик ше"ри хатырладан нөвләри вардыр. Белә мејханаларда әруз вәзнинә јахынлыг дујулур. Һәмин нөвләр авазла охунмур. Мејхана бәндләринин сонунда, әксәр һалларда, рефрен - **гафијә рәдиф** дә олур.

Беләликлә, мејханалары үч нөвә ајырмаг олар:

1. Гафијәли мејханалар;
2. Бејт мејханалар;
3. Рәдифли мејханалар.

Инди исә бу нөвләри ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

Гафијәли мејханаларын дәгиг формасы олмур. Даһа доғрусу, гафијәли мејханаларда бәнддәки мисраларын сајы, мисралардакы һечаларын сајы гошма, бајаты вә кәрајлыдакы кими бүтүн нүмунәләрдә сабит саја, форма вә структура малик дејил.

Гафијәли мејханаларын ән кениш јајылмыш он бир һечалы нөвүндә мисра дахилиндә һечалар, адәтән , 4+4+3 груплашмасында верилир. Јухарыда гејд етдијимиз "Кет ај батандан сонра кәл" халг маһнысынын поетик мәтниндән гурулушча сечилмәјән бу нөв мејханалар үчлүк бәнддән вә гоша мисра-

[1] Ч.Х.Һачыјев. Әдәбијјат нәзәријјәси. Бакы, Азәрнәшр, 1958.
[2] Микајыл Рәфили. Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш. Бакы, АПИнәшр, 1958.
[3] Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары. Бакы, Азәртәдриснәшр, 1963.
[4] Азәрбајчан фолклору анталокијасы. Бакы, Елм, 1968, 2 китаб.
[5] Мејханалар. Бакы, Јазычы, 1993.

[1] Абшерон мејханалары. Бакы, 1993.

лы нәгәратдән - гафијәдән ибарәт олур:

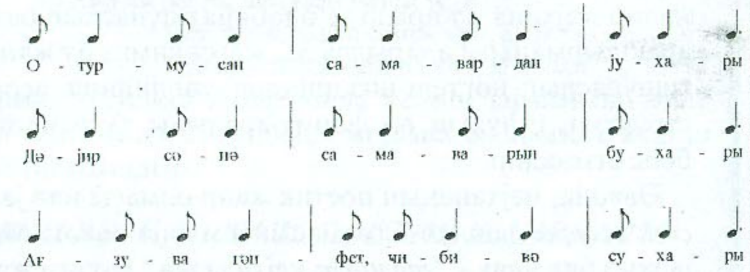

Гафијә – Вур бәдәнә шурә кәлә гуш чанын,
Нуш елә, еj ханәхәраб, нуш чанын.[1]

Бу гәбилдән олан мејханаларын сәккиз һечалы нөву дә диггәти чәлб едир:

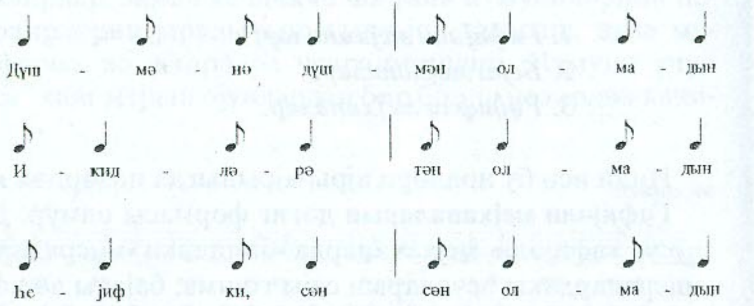

Гафијә – Зор кишинин зыр оғлусан,
Бағырма чох Короғлусан.[2]

Һәр ики нүмунәдә, силлабик вәзндә јазылмыш ше"рин гисмән метрик гурулуша малик олмасы, лакин мисраларда

[1] Мејханалар. Бакы, Јазычы, 1993, с.64.
[2] Абшерон мејханалары, с.31

јамбик дөнүмләрин хореикләрлә әвәз едилмәси диггәти чәлб едир. Дилимизин фонетик гурулушу - ачыг вә бағлы һечаларын нөвбәләшмәси сөзләрин сонундакы аһәнк вурғуларынын 1:2 нисбәтинә вә бундан доған ојнаг 6/8 өлчүсүнә ујғун кәлир. Марағлыдыр ки, халг мусигисиндә 6/8 өлчүсү илә бағлы олан хүсусијјәтләр мејхананын метрик гурулушунда да өзүнү бүрузә верир. Бу хүсусијјәтләр - 6/8 өлчүсүндә ики вә үч бөлкүлү формулларын ардычыллашмасы (нүмунә 48а)[1], ритмик фигурун һиссәләринин бирләшмәси (нүмунә 48б)[2] вә ханә дахилиндә ән кичик өлчү сәвијјәсиндә хырдаланмасыдыр (нүмунә 48в)[3]:

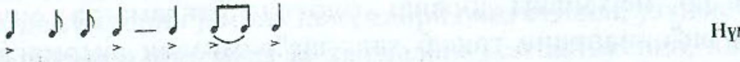

Нүмунә 48а

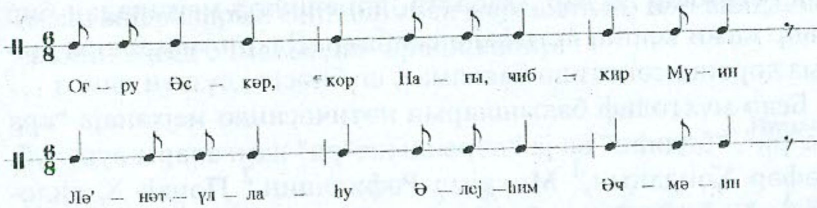

Нүмунә 48б

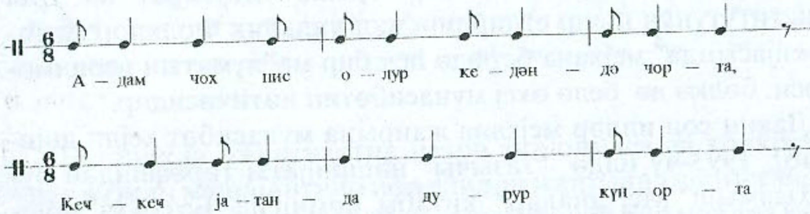

[1] Мејханалар, с.87.
[2] Јенә орада, с.86.
[3] Јенә орада, с.74.

Нүмунә 48в

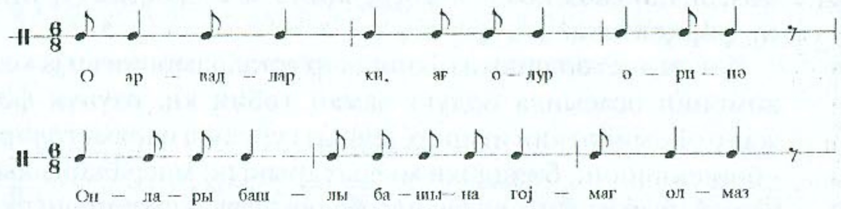

Авазла охунан мејхананы фәргләндирән башлыча ҹәһәт онун бәдаһәтән - там импровизасија едиләрәк дејилмәсидир. Адәтән мејхана мәҹлисләриндә үз-үзә отуруб сөз күләшдирән синәдәфтәр сәнәткарларымыз зәрб аләтинин мүшајиәти алтында бәдаһәтән, бәнд-бәнд ше"р дејирләр. Сөз ахтармаға јалныз һамынын бир јердә сөјләдији гафијә заманы аман верилир. Лакин гафијә арасы сөјләнән бәндләр јалныз үч мисралы олмур. Әкәр гафијәли мејханаларын мелодик материалы сон заманлара гәдәр бир гәдәр јекнәсәк идисә, мүасир дөврдә жанрын сүр"әтлә инкишафы онун мусигисинә дә бөјүк әлванлыг кәтирмишдир.

Әввәлләр мејхананын синтагмы, ҹүз"и дәјишикликләри нәзәрә алмасаг (јамбик дөнүмләрин хореикләрлә әвәз едилмәси нәзәрдә тутулур), әсасән сабит галырды:

Нүмунә 49

Гафијәли мејханаларын мелодијасында бир гајда олараг, 6/8 Чаһаркаһ лады үстүнлүк тәшкил едирди. Мараглыдыр ки, 6/8 метри "Чаһаркаһ" аһәнкинә гарышыб ојнаглыгла јанашы мејханаја бир әзәмәт, һәрәкәт долғунлуғу кәтирирди. Үзејир бәј гејд едирди ки, Чаһаркаһ "әсил театро үчүн јаранмыш-

дыр". Һәгигәтән ладла метрин јаратдығы колорит, мәишәт сәһнәси јаратмаға гадир мәзәли овгат әмәлә кәтирир. Вә бу овгат дузлу поетик мәтнлә биркә мејхананын ифадәли сәсләнмәсини тә"мин едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әдәби ичтимаијјәтин мејханаја гејри-ҹидди мүнасибәт бәсләдији бир заманда даһи Үзејир бәј опера сәнәтимизин шаһ әсәри "Короғлу"да бу жанрын гурулуш хүсусијјәтләриндән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Операнын II пәрдәсиндә – "Тәлхәјин маһнысы"нын әввәлиндәки речитативдә бәстәкар мејхананын авазла охунмајан нөвүнү, маһнынын өзүндә исә гафијәли мејхананын жанр елементләрини тәглид етмәјә чалышыр. Бурадакы 6/8 өлчүсү дә,"Чаһаркаһ"лады да мүәллиф тәрәфиндән олдуғу кими сахланылыр:

"Короғлу" операсындан тәлхәјин маһнысы Нүмунә 50

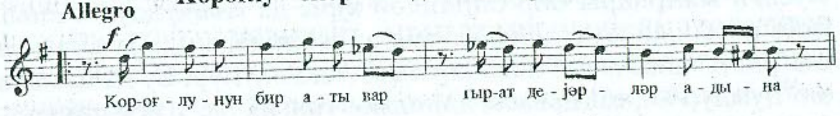

Мејхананын метроритмик вә жанр елементләри нәинки халг, һәтта бәстәкар маһныларына да јол тапыб. Ејни заманда мејхана жанрынын сон нүмунәләри ојнаг характерли, мәзәли халг маһныларымызын мелодик-лад хүсусијјәтләрини әкс етдирир. Белә ки, мејхананын мүасир ифа тәрзиндә даһа кениш диапазон, секаһ, шур ладинтонасијалары диггәти ҹәлб едир.

Мејхананын авазла охунмајан даһа ики нөвү илк бахышда мусиги илә бағлы олмаса да, квантитатив метрә јахын вәзндә јазылдығына көрә диггәти ҹәлб едир.

Бејт мејханалар, билаваситә, әруз вәзнинин тә"сири алтында јазылыб. Лакин бурада да әрузун 6/8 метринә ујушан бәһрләри үстүнлүк тәшкил едир. Мәсәлән: Мүфтәилүн, мүфтәилүн, фАилүн ("Сәри"1).

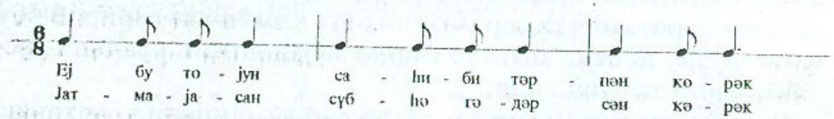

Истəр бејт, истəрсə дə, *рəдифли мејханаларда* јамбик дөнүмлəр хореиклəрлə əвəзлəндији үчүн дəгиг метрик гурулуш сахланылмыр. Бу чəһəт мејхана жанрынын бир даһа силлабик вəзнə аид олдуғуну көстəрир. Рəдифли мејханаларда һəр бəндин сонунда сон мисра тəкрар олунур.

Белəликлə, мејхананын əн сəчијјəви нүмунəлəри онун гафијəли нөвүдүр. Даһа популјар олан бу нөв халг арасында даһа чох севилир вə танынып.

Халг маһныларынын бөјүк бир гисми ашыг əн"əнəлəринə əсасланыр. Мə"лум олдуғу кими, ашыг сəнəтинин поетик вə мусиги жанрлары бир-бириндəн ајры да мөвчуддур. Ашыг поезијасынын мүхтəлиф форма вə жанрларында јазылмыш ше"рлəр классик саз һавалары үстүндə охунур. Бу да һамыја мə"лумдур ки, саз һавасы дəјишмəз галыр, ше"р исə дəјишилир. Демəли, ашыг сəнəтиндə јени нəғмə гошмаг - јени ше"р јазмаг демəкдир. Əлбəттə, саз һаваларынын јарадылмасы просеси дə дајанмајыб. Лакин јени жанр јаратмаг гəдəр мүрəккəб олан бу просес бөјүк устадларын һүнəридир.

Ашыг поезијасында, мə"лум олдуғу кими форма - жанрлар - гошма,[1] бајаты,[2] кəрајлы,[3] диваны,[4] мүхəммəс[5] вə с. мөвчудур. Бу беш форма-жанр бүтүн дикəр жанрларын - устаднамə, вүчуднамə, гыфылбəнд, һəрбə-зорба, һəчв, додагдəјмəз, дилдөнмəз, көзəлləмə, дејишмə вə с. - поетик гурулушуну тəшкил едир.[6]

Лакин көстəрдијимиз формалар устаднамəнин вə ја көзəлləмəнин əсасында олдуғу заман тəбии ки, өзүнүн фəрди жанр əһəмијјəтини итирир, јалныз гурулуш параметрлəрини - бəндлəринин, бəнддəки мисраларынын, мисралардакы һечаларынын сајыны вə дахили бөлкү хүсусијјəтлəрини сахлајыр. Китабын сонуна устад ашыг Һүсејн Сарачлынын сағлығында өз əлилə тəртиб едиб мүəллифə вердији чəдвəл јерлəшдирилиб. Дикəр мə"луматларла јанашы, чəдвəлдə һансы поетик жанрын һансы формада јазылмыш олдуғу көстəрилдији үчүн бу мəсəлə үзəриндə дајанмаг истəмирик. Дигəтимизи даһа чох бу гајдаларын позулдуғу һаллара јетирмəји лазым билирик.

"Јахан дүјмəлə" адлы халг маһнысынын сөзлəринин "Əсли вə Кəрəм" ашыг дастанындан олмасы бəллидир. Ашыглар бу кəрајлыны, адəтəн, "Баш Мүхəммəс" саз һавасы үзəриндə охујурлар. Лакин бу кəрајлынын халг маһнысы кими охунан варианты интонасија чəһəтдəн "Мирзəчаны" ашыг һавасына јахындыр:

---

[1] Гошма-ашыг поезијасынын əн кениш јајылмыш жанрыдыр. Форма е"тибарилə гошма əсасəн, һəр бəнддə 4 мисрасы вə һəр мисрада 11 һечасы олан беш бəндли гурулуша маликдир. Биринчи бəнддə мисралар əсасəн чарпаз гафијəлəнир */абаб/*. Сонракы бəндлəрин илк үч мисрасы һəмгафијə, дөрдүнчү мисрасы исə илк бəндин ахырынчы сəтрилə ејни гафијəли олмалыдыр.

[2] Бајаты - дөрд мисрадан ибарəт лирик ше"р жанрыдыр. 7 һечалы мисраларын 1,2,4-чүсү гафијəлəнир. Үчүнчү мисра сəрбəст бурахылыр:

Əзизинəм *сал јана,*
Дара зүлфүн *сал јана,*
Нечəсəн бир аһ чəким,
Күр гуруја, *сал јана.*

Бу чүр мə"нача ајры олан, фəгəт ејни сəслəнəн, сəслəнмə формасы е"тибарилə бир олан сөзлəрə *омоним* дејилир. Белə чинас гафијəлəр тəкчə бајатыда дејил, халг ше"ринин, ашыг əдəбијјатынын мүхтəлиф жанрларында кениш сурəтдə ишлəнир.

[3] Кəрајлы - бəнд вə мисраларын сајы, гафијəлəрин гурулушуна көрə гошманын ејнидир. Лакин поетик сəтрлəрдə гафијəлəрин сајы сəккиздир.

[4] Диваны - 15 һечалы дөрдлүкдүр. Гафијə гурулушу белəдир: *ааба, ввва, ггга.*

[5] Мүхəммəс - 15-16 һечалы бешликдир. Мүхəммəсин гафијə гурулушу белəдир: *ааааа, ббббa, вввва*...Ашыг сəнəтинин поетик форма вə жанрлары барəдə даһа əтрафлы мə"лумат алмаг үчүн бах: Ч.Х.Һачыјев. Əдəбијјат нəзəријјəси; М.Рəфили. Əдəбијјат нəзəријјəсинə кириш; П.Хəлилов. Əдəбијјатшүнаслығын əсаслары; Ə. Елдарова. Азəрбајчан ашыг сəнəти. Б.Елм, 1996.

[6] Ə.Елдарова. Азəрбајчан ашыг сəнəти.

Moderato **Јахан дүјмәлә** Нүмунә 51

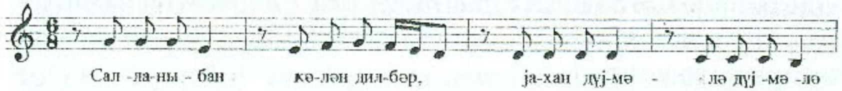

Moderato **Мирзәчаны**

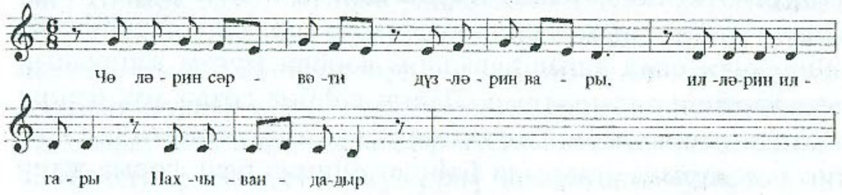

Беләликлә, он бир һечалы гошма, гурулуш е"тибарилә өзүнә јахын, лакин сәккиз һечалы кәрајлы илә әвәз олундуғу заман маһнынын синтагмы да үч "һеча-нот" һәчминдә гысалыр. Фикримизи даһа инандырычы сүбут етмәк үчүн башга бир нүмунәјә мүрачиәт едәк. Јухарыда һаггында сөз ачдығымыз "Баш Мүхәммәс" һавасынын "Јахын дүјмәлә" кәрајлысыны вә Ашыг Алынын гошмасы илә охунан вариантларыны тутушдураг:

Moderato **Баш мүхәммәс** Нүмунә 52а

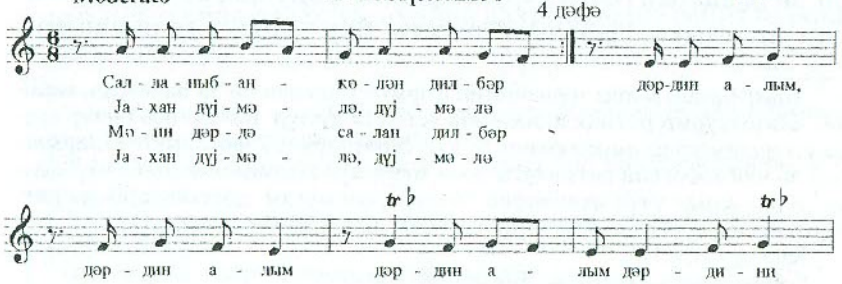

Баш мүхәммәс *(Нә галды?)* Нүмунә 52б

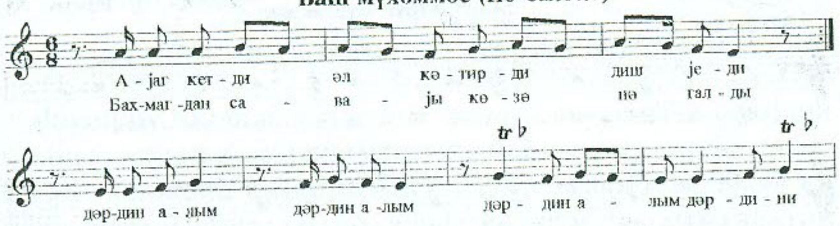

Бу һалда (нүмунә 52б) исә әксинә, "Баш Мүхәммәс"ин үч һеча-ноту кенишләндијинин шаһиди олдуг. Көстәрдијимиз бу нүмунәләрдән белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, халг маһныларындан фәргли олараг ашыг һавалары сәнәткар зөвгү, фантазијасы, һәтта импровизасијасы үчүн кениш имканлара маликдир. Беләликлә, ашыг тәкчә ше"р вә мусиги биличиси дејил, ани сурәтдә композисија гура билән пешәкар сәнәткар олмалыдыр. Ашыгларын шаир-импровизатор олмалары әсрләр боју мә"лумдур. Лакин сөзлә мусигинин мүнасибәтини ифа заманы бирбаша мүәјјән етмәк шүбһәсиз, ашыгдан бу јарадычылыг просесиндә бәстәкар зөвгүнә малик олмаг тәләб едир. Ән"әнәләрә јарадычы мүнасибәт бәсләмәк, көстәрдијимиз нүмунәләрдә олдуғу кими онларын гисмән позулмасына кәтириб чыхара билир. Шифаһи ән"әнәли пешәкар мусиги сәнәтиндә ән бөјүк ме"јар сәнәткар зөвгүдүр. Устад ашыг ән"әнәјә јијәләндикчә ону инкишаф етдирмәјә чалышыр. Чүнки бир вахт мүәјјән едилмиш ән"әнә еһкам кими галсајды, ашыг сәнәтинин бу гәдәр әлван жанр вә формалары олмаз, мөвчуд һавалар Азәрбајчанын мүхтәлиф зоналарында локал фәргләрә малик олмаздылар.

Одур ки, поетик жанр адлары дашыјан ашыг һаваларынын бә"зи һалларда "өзүнү доғрултмамасы" бу бахымдан диггәти чәлб едир. Мәсәлән, ашыг Камандар "Орта Мүхәммәс" һавасыны гошма үстә охујур:[1]

[1] Лент јазысы Дөвләт Телерадио ширкәтиндә сахланылыр (Фонд 16938).

Нүмунә 53

Орта мүхәммәс

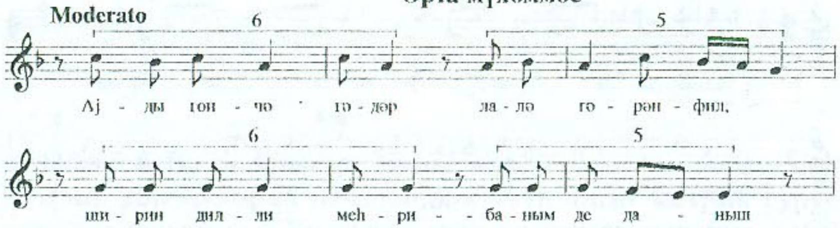

Көстәрдијимиз нүмунәдә һаванын поетик әсасыны мүхәммәс дејил гошма жанрында јазылмыш ше"рин тәшкил етмәси, бир гәдәр диггәти чәлб едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, беләһаллар о гәдәр дә надир дејил. Јухарыда "Баш мүхәммәс" һавасынын "Јахан дүјмәлә" кәрајлысы үзәриндә охунмасындан сөһбәт ачмышдыг. Лакин бу һалда 15-16 һечалы поетик мисрасы олан мүхәммәсин әвәзинә сәккиз һежалы ики кәрајлы мисрасы охунурду. "Орта мүхәммәс"ә кәлдикдә, Һ.Сарачлынын мә"лум чәдвәлиндә һәмин һаванын сөзләри "мүхәммәс"дир. Лакин "Басма мүхәммәс" адланан дикәр (бу һаванын "Мирзәчаны" да адландырырлар), һаванын сөзләри чәдвәлдә гошма жанрында көстәрилиб. Беләликлә, поетик жанрларын ады илә адландырылан ашыг һаваларынын сөзләринин башга ше"р нөвләринә әсасланмасы һалларына тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Зәннимизчә, бурада ганунаујғунлуг ахтармаг о гәдәр дә дүзкүн дејил. Һәр һалда, мүхәммәс дә, диваны да, кәрајлы да ашыг һавасынын ады олдуғу заман поетик жанрдан ајрылыб мусиги жанрына чеврилир.

Нәзәрдән кечирдијимиз маһнылардан савајы "Дағлар", "Сары бүлбүл" нәғмәләри - "Баш дүбејти", "Чејран" (сөз.С.Вурғунундур) - "Дастаны", "Сона кечди" - "Баш Сарытел", "Бала Нәркиз", "Көзәл" - "Ширван көзәлләмәси", "Телләрин" - "Кәрајлы", "Чејран" - "Һүсејни", "Азәрбајчан" - "Паша көчдү", "Гәмәрчан" - "Гәмәрчан", "Әмимоғлу" - "Ел

һавасы", "Сарыкөјнәк" - "Гәһрәмани" ашыг һаваларынын ејнидир. Бу һаваларын халг маһныларымызла ујғунлуғуну гејд етмәкдә мәгсәдимиз *"бир тәбәгәли"*[1] ашыг мусигимизин фолклор нәғмәләрилә ејни хассәләрә малик олмасыны көстәрмәк истәјидир.

"Ики тәбәгәли"[2] жанрларда поетик мәтн декламасија шәклиндә интонасијалашдырылдығы үчүн ше"рин тәләффүзү речитатив вә авазатын ардычыллығындан ибарәт олур. Структур хүсусијјәтләринә көрә ики тәбәгәли метроритмик мүшајиәти олан ашыг һавалары зәрбли муғам жанрынын ифа тәрзини хатырладыр. Лакин сөһбәт сөзлә мусигинин әлагәси мәсәләләриндән кетдији үчүн ашыг сәнәтинин поетик әсасларына јухарыда бәһс етдијимиз беш форма-жанр мөвгејиндән бахмаг истәрдик.[3]

БАЈАТЫ сөзлү нәғмәләр "Гајабашы" (вә ја "Чобан бајаты"), "Атүстү бајаты", "Гарабағ шикәстәси", "Бадамы шикәстә"дир. Бундан әлавә, бајаты "Тәчнис"ин, "Мүхәммәс"ин дахилиндә *"чыға"* кими истифадә олунур. Марагłыдыр ки, сон дәрәчә чилаланмыш поетик формаја малик олан, халг маһныларынын әксәријјәтинин сөз мәтнини тәшкил едән бајаты ашыг сәнәтиндә импровизасијалы вокал партијасы олан жанрларда охунур. Белә ки, бајаты үстә охунан бүтүн ашыг һавалары ики тәбәгәли жанрлара аиддир. Көкү е"тибарилә ашыг поезијасына бағлы олса да, бајаты заман кечдикчә ханәндәләрин дә јарадычылығына јол тапараг, бә"зи һалларда гәзәл гурумларынын сонунда, сөз вә мусигинин јаратдығы "јаныглы" овгаты бир даһа дәринләшдир-

---

[1] Ашыг һаваларында мүшајиәтин формул тәшкили бә"зи һалларда, мелодик епизодларын ритмик шәкли илә үст-үстә дүшүр. Бә"зән исә онлар арасында полиметрија әмәлә кәлир. Бу хүсусијјәтләринә көрә ашыг һаваларыны бир вә ики тәбәгәли ритмикасы олан жанрлара ајырмышыг. Даһа әтрафлы мә"лумат алмаг үчүн мүәллифин "Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри" китабына бах: Бакы, Еркүн, 1996, с.112.

[2] Јенә орада, с.114.

[3] Гошма, бајаты, кәрајлы, Дивани, Мүхәммәс.

мәк үчүн истифадә едилир. Дикәр тәрәфдән “Гарабағ шикәстәси”, “Кәсмә шикәстә”, “Мани”[1] кими зәрбли муғамларын сөз мәтнини дә бајаты тәшкил едир. Бајаты формасынын ән кениш јајылмыш жанрларындан бири олан “Шикәстә”ни Үзејир бәј *“ашыг дәстәсинин дастаны”* адландырыр.[2] Ашыг һаваларында вә гејд етдијимиз зәрбли муғамларын инструментал мелодијаларында ејни мелодик дөнүмләрә раст кәлмәк олур.[3] Бундан әлавә ашыг Һүсејн Сарачлынын чәдвәлиндә “Гарабағ шикәстәси” вә “Чобан бајаты” ашыг һавалары кими көстәрилир. Кәтирдијимиз бу мисаллар бајатынын мусиги ирсимизин бүтүн саһәләринә јол тапмасына, шифаһи ән"әнәли пешәкар мусиги сәнәтимизин ики нәһәнк голу арасында поетик көрпү олмасына сүбутдур.

ГОШМА поетик форма кими ашыг поезијасында чох кениш јајылмышдыр. Һ.Сарачлынын чәдвәлиндә көстәрилмиш 78 ашыг һавасындан 50-синин поетик әсасыны мәһз гошма тәшкил едир. Устаднамә, вүчуднамә, гыфылбәнд, һәрбә-зорба, һәчв, ајаглы гошма, тәҹнис, додагдәјмәз тәҹнис, икибашлы тәҹнис, нөгтәли тәҹнис, ајаглы тәҹнис, чығалы тәҹнис кими поетик жанрлар гошма формасына әсасланыр.[4]

Гошма мисралары, адәтән, ики нөв дахили бөлкүјә малик олур: 6+5 вә 4+4+3. Тәбии ки, бир тәбәгәли ашыг һаваларында поетик синтагмын дахили бөлкүләри, ујғун олараг маһнынын үмуми синтагмыны ики вә ја үч фразаја ајырыр. Лакин силлабик вәзн әруз гәдәр дәгиг олмадығы үчүн һәтта бир бәнд дахилиндә беләә мүәјјән дахили бөлкү сабит шәкилдә сахланмыр:

[1] “Мани”нин гәдим ады “Османи” олмушдур. Мүәллиф бу ады көркәмли тарзән Бәһрам Мансуровдан ешидиб.

[2] Ү.Һачыбәјов. Азәрбајҹан мусиги һәјатына бир нәзәр. Әсәрләри, 2-ҹи ҹилд, с.219.

[3] Е.Ә.Бабајев. Азәрбајҹан муғам дәсткаһларында ритмингонасија проблемләри, с.88.

[4] Ә.Елдарова. Азәрбајҹан ашыг сәнәти, с.47.

Кәшт ејләдин бу дүнјаны доландын

Әллини ашырдын јүзә нә галды?!

Лакин бу һалда илк синтагм “титул синтагмы” мөвгејини газаныр вә онун метрик гурулушу маһны боју сахланылыр. Бу да тәбиидир, чүнки, мусиги ритми заман өлчүлүдүр вә маһныларын ифасы заманы куплетин ритм синтагмы адәтән сабит галыр:

Нүмунә 54

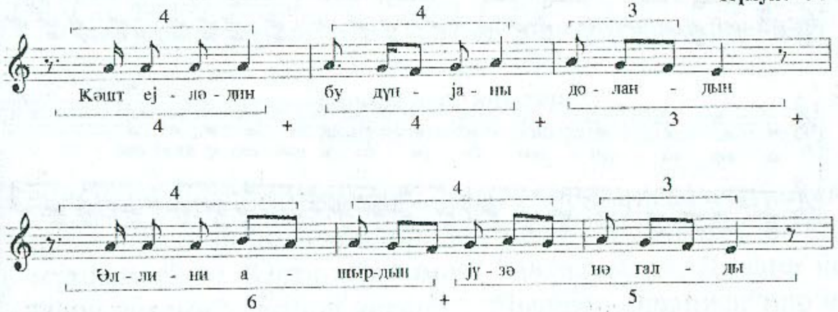

Нүмунәдә икинчи синтагмла биринчи арасында олан чүз"и фәрг вариант тәкрары заманы ортаја чыхан дәјишикликдир.

Мелодик гурумларын мүәјјән период шәкли алыб тамамланмасы исә поетик мәтнин рәдифлә тамамланмасындан ирәли кәлир. Белә ки, чарпаз гафијәләнән бәндләрдә рәдиф, адәтән, икинчи вә дөрдүнчү мисралара дүшүр. Мә"лумдур ки, чарпаз гафијәләнмә јалныз гошманын илк бәндиндә олур. Демәли, о бири бәндләрдә тоникалылыг јалныз рәдифлә бир јердә, сонда һисс едилир. Вокал гурумларын јекнәсәклијини арадан галдырмаг үчүн исә чох заман бәндин сонунда нәгәраты хатырладан әлавәләрдән истифадә олунур.

Ики тәбәгәли ашыг һаваларында гошманын охунмасында белә инчәликләр јохдур. Ше"р, адәтән речитатив шәклиндә декламасија едилир:

Нүмунә 55

Султаны. *"Ашыг Гәриб" дастанындан.*

(Ашыг Һ.Сарачлынын лент јазысындан нота көчүрүлүб)

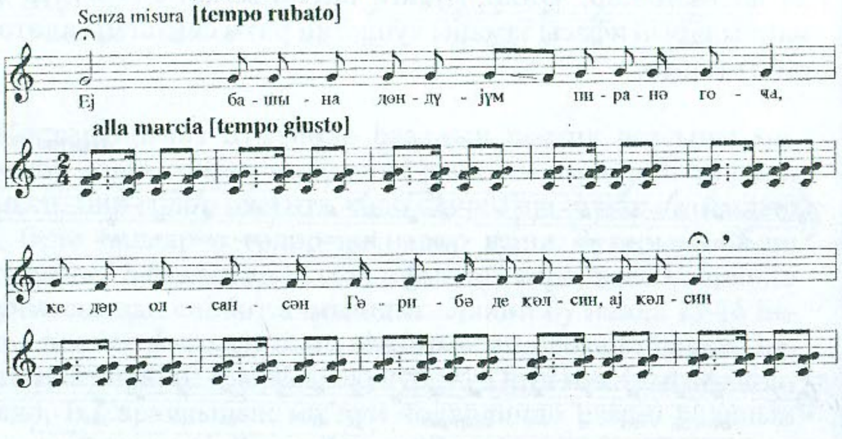

Бунунла бәрабәр, мүхтәлиф ифадә тәрзинә малик олан вокал вә инструментал партијалар бир әһвал-руһијјәни әкс етдирир. Мүшајиәтин марш ритми, шикәстә овгаты "Султаны" һавасына әзәмәт, шаһанәлик кәтирир. "Ашыг Гәриб" дастанынын драматуржи чәһәтдән мүһүм бир мәгамында охунан бу һавада ән әһәмијјәтли кәлмәләр - "сән Гәрибә *де кәлсин"* сөзләри мәһз гоша мисранын сонуна, мусигидә исә каденсија мәканына дүшүр. Динләјичинин диггәтини чәлб едән вә *"Еј"* нидасы илә узадылан илк сәс остинат мүшајиәтә әсасланараг јалныз нөвбәти формул тамамлананда сонра ше"р мисрасынын декламасијасына кечир. Дилимизин синтаксис ганунларына әсасланан речитатив групмлары рәдиф мәгамына *(де кәлсин)* тушланыр. Сонунчу кәлмәнин (кәл-син) илк һечасы бир гәдәр јубадылараг, тоника пәрдәсиндә охунан сон һечанын мүшајиәтдәки формулун әввәлинә дүшмәсинә имкан јарадыр.

Тәкчә гошма дејил, үмумијјәтлә, он бир һечалы ше"р ашыг һаваларымызын, халг маһныларымызын сөз мәтнләриндә кениш сурәтдә ишләнир. Бунун башлыча сәбәби он бир һечалы ше"р мисрасынын маһны синтагмына даһа ујарлы олдуғундан ирәли кәлир. Мараглыдыр ки, халг маһны јарадычылығында кениш јајылмыш бајаты вә кәрајлылар маһны мәтнинә чеврилдикләри заман, онларын һәр мисрасына сөзләр әлавә едилир, һечаларын сајы 10-11-ә чатдырылыр:

Чәлтикләр дирчәлибдир - ај мүбарәк,
Сүнбүлләр инчәлибдир - ај мүбарәк.

Бајатынын он бир һечалы ше"рлә тәмасда олдуғу даһа бир жанр **чығалы тәчнисдир.** Чығалы тәчнисдә он бир һечалы тәчнис бәнди бајаты дөрдлүјү илә ардычыллашыр.[1] Үмумијјәтлә, гошмаја форма нөгтеји-нәзәриндән ујғун кәлән тәчнис жанрынын ашыг мусигисиндә нөвләри чохдур.[2] Мелодика, лад, метроритм нөгтеји-нәзәриндән ән мараглы ашыг һавасы олан Тәчнис вә әләлхүсус, онун чығa илә охунан нөвү поетик мәтнин рәнкарәнклијилә дә сечилир. Дәјишкән метр, ритмик фигурларын бә"зән ән кичик өлчү сәвијјәсиндә хырдаланмасы вә јери кәләндә сабит галмасы, остинатлығын бә"зән триол ритмилә гәфләтән дағылмасы, раст вә секаһ авазынын дәјишкәнлији, һикмәтли вә јаныглы мисраларын ардычыллашмасы чығалы тәчнисә тәкрарсыз көзәллик верир:

Гәриби-меһманам, а көзү шәһла,
Нә инчит, нә тохун, нә дара мәни
Мән ашигәм нә дара,
Телләрини нә дара,
Там етмәди дүнјаны
Нә Чәмшид шаһ, нә Дара.

[1] Чығa тәчнис бәндинин ортасында да верилә биләр.
[2] Додагдәјмәз тәчнис, нөгтәсиз тәчнис, ајаглы тәчнис, икибашлы тәчнис. Бах: Ә.Елдарова. Азәрбајчан ашыг сәнәти, с.53-55.

Дәрд әһлијәм салма мәни јорунчу,
Намуса, гејрәтә, нә ара мәни.

Беләликлә, тәчнисин чинас гафијәләри чығада (бајаты дөрдлүјүндә) инкишаф етдирилир. Тәчнис бәнди раст ладында, чыға исә секаһда охунур:

Чығалы тәчнис

Нүмунә 56

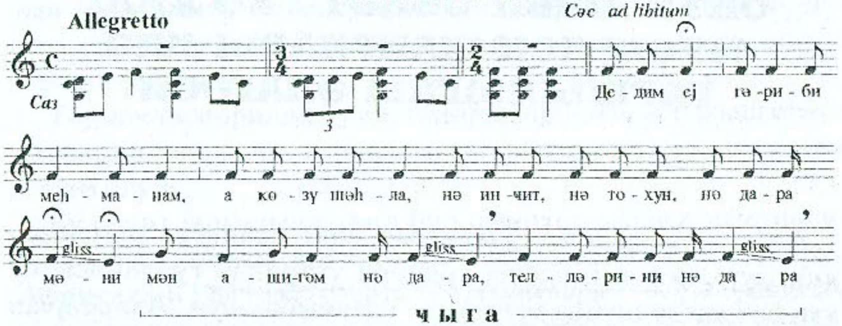

КӘРАЈЛЫ ашыг поезијасында гошма илә јанашы кениш јајылмыш форма вә жанрлардан биридир. Мараглыдыр ки, ашыг һаваларында гошма даһа кениш јајылса да, халг маһныларында кәрајлыдан даһа чох истифадә едилир. Кәрајлы сөзлү халг маһныларынын бөјүк гисми ашыг сәнәтиндән кәлмәдир. Кәрајлынын да ики нөв дахили бөлкүсү вар: 4+4 вә 5+3. Лакин 4+4 бөлкүсү квадрат гурулушуна көрә нәғмәләрә даһа ујғун кәлир:

Көј көлләрдә үзәр газлар,
Лачын вуруб түкүн тозлар.
Дәстә-дәстә кәлир гызлар,
Кәлир назлана-назлана.

Гошмада олдуғу кими, кәрајлыда да чох заман илк бәнд чарпаз гафијәләнир. Икинчи вә дөрдүнчү мисраларын ујғун гафијәләри сонракы бәндләрин сон мисралары илә гафијәләнир. Мәһз, бу ујғун гафијәләр мусигидә дә әксини тапыр. Белә ки, бу гафијәләр бир гајда олараг тоника пәрдәсиндә муғам каденсијалары вә кәзишмәләрилә зәнкин олан дөнүмләрлә тамамланыр:

Чал - ојна

Нүмунә 57

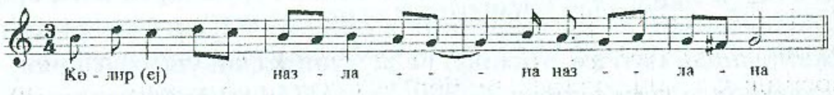

Сәккизлик, үмумијјәтлә халг ше"риндә кениш јајылыб:

Евләри вар хана-хана,
Мән кул олдум јана-јана

"Мүхәммәс" вә "Дивани"– ашыг ше"ринин даһа мүрәккәб вә аз ишләнән нөвләриндәндир. Белә ки, Мүхәммәс "Баш мүхәммәс" вә "Орта мүхәммәс" һаваларында, Дивани исә "Баш дивани", "Бәһри дивани", "Чылдыр диваниси"ндә истифадә едилир.

Бу ше"р формаларында мисранын 15-16 һечалы олмасы вә поетик сәтрин ортасындакы дахили бөлкү - сезура, хүсусилә, Мүхәммәси сәккиз һечалы ше"р кими гаврамаг имканы јарадыр.

Кирпикләрин ох кимидир, гашы камандан еләдин
Охујурдум гумру кими, мәни лисандан еләдин.
(Ашыг Әсәд).

Бу бөлмәдә халг маһныларымызын вә ашыг һаваларынын сөз мәтнини тәшкил едән поетик жанр вә формалардан, онларын мусиги илә узлашмасыдан доған ганунаујғунлуглардан, үзә чыхан хүсусијјәтләрдән бәһс етдик. Әлбәттә,

һеча вәзниндә јазылмыш вә ја шифаһи олараг гошулмуш халг вә ашыг ше"ри чох чешидли, чох жанрлы олса да әруз гәдәр мүрәккәб дејил.[1] Мәсәлә әруз вәзнинин мүрәккәб ганунаујғунлугларында, онун дилимизин аһәнк ганунларына ујғунсузлуғунда, бә"зи саитләрин сүн"и узадылмасында дејил. Әсас мәсәлә бундадыр ки, әруз вәзнинә әсасланан поетик синтагм мусиги әсәринин вокал гурумларынын формалашмасында әһәмијјәтли рол ојнајыр. Мусиги әсәринин жанрындан (муғам, тәсниф) вә ја мүәллифин усталыг сәвијјәсиндән асылы олараг, бу рол һәлледичи әһәмијјәтә гәдәр арта биләр. Һеча вәзнли ше"рләрә мусиги гошулмасы просесинә сөз мәтнинин белә гүввәтли тә"сири јохдур. Ашыглар классик саз һаваларымыза јени-јени гошмалар, бајатылар, кәрајлылар гошуб охујурлар. Бу ше"рләрин мисраларындакы дахили бөлкү ејни бәнд дахилиндә белә дәјишә билир. Бөлкүдән савајы мисраларда сөз вурғуларынын да јери дәјишир. Бајаты мәтнли халг маһныларында да сөз мәтнинин тез-тез дәјишмәси һалларына раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу поетик жанрын 4+3 вә 3+4 кими дахили бөлкүләринин олмасы бәллидир.

Мусигијә кәлинчә, истәр халг маһныларында, истәрсә дә ашыг һаваларында вокал әсәрин үмуми синтагмы дәјишилмәз галыр вә јени поетик сөз мусигилә ујғунлашмалы олур.

Бу һалда ортаја суал чыха биләр: вокал-инструментал муғамларын декламасијасында гәзәлләрин дәјишилмәси һаллары да чохдан адиләшиб. Еlә исә әрузун метрилә муғам ритми арасында ујғунсузлуг јаранырмы? Әлбәттә, јох. Монодик тәфәккүр тәрзинә әсасланан импровизасијалы муғам мусигиси әрузун метрик схемләринә ујғун олараг һәр дәфә јенидән гурулур.

[1] Бах: Е.Ә.Бабајев. Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри. Бакы, Еркүн, 1996, с.3-44.

МУҒАМЫН ЛАДИНТОНАСИЈА МҮНДӘРӘЧӘСИ, ОНУН АШЫГ СӘНӘТИ ВӘ ХАЛГ МУСИГИСИ ЖАНРЛАРЫ ИЛӘ ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘСИ

Ашыг мусигиси жанрларынын, халг маһны вә рәгсләринин муғамын интонасија көкләри үзәриндә гурулмасы бу күн һеч кәсдә шүбһә ојатмыр. Ү.Һачыбәјовун "Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары" фундаментал тәдгигат ишиндә јаратдығы лад нәзәријјәсинин ејниадлы муғамларымызын сәс дүзүмүнә вә әсас шө"бәләринин истинад пәрдәләринә ујғун кәлмәси, "ајагвермә" мәгамларында ифа едилән лад-ритмик интонасија дөнмәләринин сәс сыраларынын сонундакы там каданс мәгамларында истифадә едилмәси, дедикләримизә әлавә сүбутдур.

Лакин һәмишәми белә олуб? Муғамын "интонасија һөкмранлығыны" шүбһә алтына алмағымызын сәбәби, бизчә, садә вә ајдындыр. Бүтүн Шәрг мәдәнијјәтинин инчиси олан "ән"әнәви мусиги" мүәјјән тарихи дөврдә вә шәраитдә Азәрбајчан әразисинә дүшәрәк, пешәкар мусигичиләрин јарадычылығына јол тапмышдыр. Бу да инкаредилмәз бир һәгигәтдир ки, һәмин дөврдә халгымыз мүәјјән сәвијјәли мусиги мәдәнијјәтинә малик иди. Муғам сәнәти тарих боју пешәкар озан-ашыг јарадычылығы вә фолклор мусигиси илә јанашы аддымлајыб. Ашыг вә фолклор мусигисинин

нәтичәсиндә муғамын - ән"әнәви мусигинин милли тәзаһүр формасы - Азәрбајчан монодијасы формалашмышдыр.

Әкәр бу күн муғамла јанашы дикәр пешәкар мусигили-поетик сәнәт – ашыг сәнәти јашајыб инкишаф едирсә, демәли, бу сәнәтин дә өз ән"әнәләри, интонасија көкләри, үслуб вә форма хүсусијјәтләри вардыр.

Даһа бир пешәкар сазәндәләримиз - халг рәгсләрини чалан зурначылар, гошдуглары ојун һаваларыны елин тој-дүјүнүндә, шадлыг мәчлисләриндә, мәрасим нәғмәләри арасы ифа едәрдиләр.

Тој мәчлисләриндә бу дәстәләрин нөвбә илә чыхыш етмәси, заман кечдикчә, гаршылыглы әлагәләрин јаранмасына сәбәб олур.[1]

Бу сәнәт јарышында һәр бир пешәкар мусиги нүмунәсинин өз јери, өз мөвгеји олса да, “Әндәлисдән Чинә вә Орта Африкадан Гафгаза гәдәр” ***(Ү.Һачыбәјов)*** бөјүк рекиону әһатә етмиш муғаматын һаким мөвге газанмасы тәбии иди.

Бу бөлмәдә мәгсәдимиз муғамын ладинтонасијасыны, еләчә дә мелодик инкишаф принсипләри илә бағлы ганунаујғунлугларыны үзә чыхармаг, онлары ритм вә тембринтонасија амилләриндән мүмкүн гәдәр тәчрид едилмиш һалда изләмәкдир.

Ашыг сәнәтиндә ладинтонасија аләминин сазын гурулушундан вә ифачылыг тәрзиндән доған хүсусијјәтләри дә мөвчуддур. Һәмин хүсусијјәтләрин даһа бир көкү ашыг сәнәтинин фолклор мусигисилә бағлылығындадыр. Дикәр тәрәфдән, һәмин хүсусијјәтләр муғам сәнәтилә зиддијјәт тәшкил етмәјиб, ону өзүнәмәхсус чәһәтләрлә зәнкинләшдирирләр. Бу хүсусијјәтләри арашдырмаға чалышаг.

[1] Бөјүк тојлара һәм ханәндә вә һәм дә ашыг дәстәси чағырар вә нөвбә илә охудардылар. Бах:Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри, II чилд, с.217.

Әввәлчә, мусиги ирсимизин, о чүмләдән муғам сәнәтинин лад гурулушуна диггәт јетирәк. Беләликлә, ладинтонасијанын ики башлыча хүсусијјәтини мүәјјән едирик:

1. Муғамын структур гурулушундан доған вә нәтичә е"тибарилә, ладын функсионал әсасыны тәшкил едән «һәрәкәт едән тоника»нын[1] мөвчудлуғу.

2. Муғамын сәс дүзүмү вә интонасија өзәји илә јанашы, сазын көкләринә вә пәрдә гурулушуна әсасланан мусиги ирсимизин аһәнк мүндәрәчәсинә тә"сир едән Азәрбајчан ашыг һаваларынын лад хүсусијјәтләри.

Бу хүсусијјәтләрин һәр бирини ајры-ајрылыгда тәһлил едәк.

1. Азәрбајчан муғамларынын ладинтонасија бахымындан олдугча мараглы бир хүсусијјәти мүвәггәти мајәнин мөвчуд олмасы, истинад пәрдәләринин “һәрәкәт етмәси”, јерини дәјишмәсидир. Бу чәһәт мусиги ирсимизә бөјүк тә"сир көстәрдији үчүн лад нәзәријјәсиндә дә әксини тапыб. Һәмин хүсусијјәти вә үмумијјәтлә, Азәрбајчан мелосунун тәбиәтини өзүнәмәхсус инчәлик вә һәссаслыгла дујан И.В.Абезгауз јазырды: “Интонасија инкишафынын мәнтиги е”тибарилә фәргләнән бу нөв мелодијаларда ладтонал чәзбетмә илә јанашы пиллә-пиллә зилә јүксәлән хәттин, ејни заманда, бу һәрәкәтә “мане олан” истинад пәрдәсини әһатәјә алан “һәр-кү дөнүмләрилә” мүвазинәт јаратмасыдыр. Бу заман лад мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн сәсләр дәјишкән мелодик функсијалара малик олур: конкрет һалда сабит олан сәс, бир ан сонра кечичи, көмәкчи вәзифә дашыја билир. Белә мелодијалар Азәрбајчан мелосунда тоникалылыг һагда тәсәввүрү хејли кенишләндирир. Ахы тоникалылыг анлајы шы, адәтән, өз араларында бағлы олан сәсләрин “һәрәкә едән” (чәзб едән) дејил, һәрәкәтсиз тоника әтрафында груп

[1] Термин И.В. Абезгауза мәхсусдур.

лашмасы тенденсијасы илә әлагәләндирилир".[1]

Алимин фикринчә, тоникаја доғру јөнәлдилән мелодијалардан фәргли олараг, јалныз јөнәлмә пәрдәләрини әһатәјә алан (јә"ни монодик тәбиәтә малик олан) секвенсијалы ифадә тәрзи ритмин, метрин, синтаксисин әлавә структур тәртибатына мөһтачдыр.[2]

Әлбәттә, мүасир мелодија, тарихи инкишафына көрә, даһа еркән дөврүн мәһсулу олан монодик тәфәккүр тәрзиндән даһа камилдир. Лакин мусиги әсәрини јарадан компонентләрдән бири олан мелодијаны, бүтүн амилләри (метр, ритм, синтаксис, лад) өз дахилиндә кәздирән монодија илә мүгајисә етмәк мүмкүн дејил. Монодијанын "өзүнү гане етмә" принсипи мәһз јухарыда көстәрилән амилләрин тәнзим олунмасыны нәзәрдә тутур.[3]

"Һәрәкәт едән тоника" дејәндә алим Јахын Шәрг халгларынын ән"әнәви мусигисиндә мөвчуд олуб, тәкчә Азәрбајчан лад нәзәријјәсиндә әксини тапмыш истинад пәрдәләринин јөнәлмәләр заманы мүвәггәти тоника пәрдәләринә чеврилмәсини нәзәрдә тутурду.

Ону да гејд едәк ки, истинад пәрдәләри ладын функсионал пәрдәләридир. Бу функсионал пәрдәләр һәмин лада әсасланан халг мелодијаларынын (маһны вә рәгсләрин) гурулушунда белә өзүнү бүрузә верир.[4] Мәсәлән, "Раст" ладында истинад пәрдәләри IY, YII, YIII -јә"ни мајејә нисбәтән кварта вә квинта мәсафәсиндә олан сәсләрдир:

[1] И.В.Абезгауз. Опера "Кероглы" Узеира Гаджибекова. М.,Советский композитор, 1987, с.33-34. Ситат Һачыбәјов мелодијаларына аид олса да, муғамларымызын тәбиәтинә ујғун кәлдији үчүн онлара да шамил едилә биләр.

[2] Јенә орада, с.34.

[3] Муғамын "өзүнү гане етмә" принсипи барәдә ирәлидә сөһбәт кедәчәк.

[4] Халг мелодијаларыны һармонизә едән заман белә истинад пәрдәләри нәзәрә алынмалыдыр. Мәсәлән, Т.Гулијевин "15 халг рәгси" мәчмуәсиндә "Бриллиант" рәгсинин илк аккордунун сол-ре-сол сәсләри "раст" ладынын истинад пәрдәләридир. Терсијанын бурахылмасы классик һармонија бахымындан гәнаәтбәхш сајылмыр. Лакин "Раст" ладында јазылмыш мелодијанын әсасында көзәл сәсләнир.

Нүмунә 58

Азәрбајчан ладларынын истинад пәрдәләри илә мажор вә минор ладларынын сабит сәсләри арасында заһири бир охшарлыг вар. Чүнки һәр ики һалда сәс сырасынын гејри-сабит (даһа доғрусу јердә галан) пәрдәләри "сабит"ләрә (јә'ни истинад пәрдәләринә) һәлл олур:

Нүмунә 59

Әкәр Ү.Һачыбәјовун "Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары" китабында Азәрбајчан ладларында мелодија бәстәләмәк гајдалары һагда параграфлара бахыб, пәрдәләрин сычрајыш имканларыны нәзәрдән кечирсәк, онларын чидди ганунаујғунлуглара табе олдуғуну көрәрик. Һәмин ганунаујғунлуглар да мәнтиги әсасыны истинад пәрдәләринин сәссырасы бојунча јерләшмәсиндән көтүрүр. Белә ки, сычрајышлар әксәр һалларда бир истинад пәрдәсиндән дикәринә вә ја онун алт-үст апарычы тонуна, бә"зән исә истинад пәрдәси әтрафында едилир:

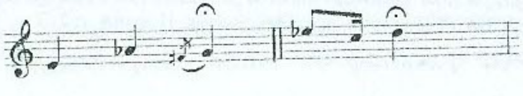

Истинад пәрдәләринин мүһүм лад-һармоник тәбиәти бәллидир. Мусиги ирсимизин бүтүн саһәләриндә-ханәндә сәнәтиндә, ашыг мусигисиндә, еләчә дә елин тој-дүјүнүндә ојун һаваларыны чалан халг сәнәткарларымызын јарадычылығында дәм тутмаг ән кениш јајылмыш вә бә"зән исә јеканә мүшајиәт тәрзидир. Дәм тутанларын ладын истинад пәрдәләри үзрә һәрәкәт етмәләри дә мә"лумдур.

Әкәр бәстәкар јарадычылығында орган пункту әсәрин драматуржи чәһәтдән кәркин мәгамында, гыса бир заман әрзиндә баш верирсә вә бу заман **T, D** үзәриндә һәмин функсијадан олан аккорд сәсләри үфүги истигамәтдә јерләшдирилирсә, пешәкар халг сәнәтиндә дәм тутмаг белә епизодик характер дашымыр.

Муғам вә ашыг һаваларыны ичра едән башлыча чалғы аләтләри тар вә сазын әсас мүшајиәт тәрзи орган пункту олдуғу үчүн дәм симләри бу аләтләрин өзүндә белә мөвчуддур. Тарын көк вә зәнк, сазын исә дәм симләрини хатырлајаг.[1]

Мараглыдыр ки, лад көкү вә истинад пәрдәсилә бағлы олан дәм сәс консонанс вә диссонанслығындан асылы олмајараг, мүшајиәт етдији бүтүн епизодун сәсләрилә һәмаһәнк олур. Бу чәһәт мусиги ирсимизин үфүги - мелодик инкишаф принсипләринә малик, монодик дүшүнчә тәрзинә аид олдуғуну бир даһа сүбут едир.

Беләликлә, адичә мүшајиәт тәрзи, узадылан вә ја ардычыл вурулан сәс - орган пункту садәчә функсија дејил, өз көкү, өз бојасы олан ладинтонасија аләмидир. Бу тәмәл үзәриндә гурулан мелодијанын, ритмин вә тембр бојаларынын јаратдығы инкишаф принсипләри муғамын, ашыг һаваларынын, халг маһны вә рәгсләринин тәкрарсыз аһәнкини јарадыр.

2. Мә"лумдур ки, муғамын ладинтонасија аләми мусиги

[1] бах: "Шифаһи ән"әнәли Азәрбајчан мусигисиндә интонасија инкишафынын принсипләри" бөлмәсинә.

ирсимизин бүтүн саһәләринә һәлледичи тә"сир көстәриб. Лакин ашыг мусигисинин дә өзүнәмәхсус чәһәтләри - чохсәслиликдән доған тембр аһәнки, спесифик каданс дөнмәләри, онун үслуб хүсусијјәтләринин бәнзәрсизлијини тә"мин едир. Бу өзүнәмәхсуслуғун нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирмәјә чалышаг.

Хүсусијјәтләрдән бири, бәлкә дә биринчиси, муғам сәнәтиндә үмумијјәтлә мөвчуд олан, лакин бир о гәдәр сәчијјәви олмајан чәһәтләрин ашыг мусигисиндә өн плана чыхмасы, ф ә р д и әһәмијјәт газанмасыдыр. Бу чәһәтләрин фәрдилији ашыг сәнәтинин өзүнәмәхсуслуғуну тә"мин едир. Мөвчуд лад нәзәријјәси илә, муғамын тәбиәтилә зиддијјәт тәшкил етмәсә дә саз һаваларында истинад пәрдәләринин јердәјишмәси вә ја алтерасија ишарәли пәрдәнин мүәјјән ардычыллыгда верилмәси јени ладинтонасија аһәнки јарадыр.

Мәсәлән, секаһ ладына әсасланан "Баш мүхәммәс" ашыг һавасында, еләчә дә бу һаваја әсасланан дикәр халг маһныларында **үчтон ардычыллығы** башлыча интонасија хүсусијјәти тәшкил едир. "Секаһ" ладынын сәккизинчи пәрдәсинин - әсас тонун медиантасынын алтерасија нәтичәсиндә әсас тон октавасынын алт апарычы тонуна чеврилмәси үчтон ардычыллығына сәбәб олур. Ү.Һачыбәјовун лад нәзәријјәсинә көрә мусигимиз үчүн сәчијјәви олмајан һәр ики хүсусијјәтин (үчтон ардычыллығы вә халис кварталар ардычыллығынын позулмасы) мејдана чыхдығы бу конкрет тәзаһүрдә сәккизинчи пәрдәнин јүксәлмәсини әсас тонун октавасы - "Әраг" истинад пәрдәси тәләб едир.

Сәккизинчи пәрдәнин јүксәлмәсинин даһа бир, бәлкә дә мәнтиги чәһәтдән даһа инандырычы сәбәби "Забул" муғамындакы "Манәнди мүхалиф" вә зилдә "Мүхалиф" шө"бәләринин сәссыраларында једдинчи пәрдәнин алчалмасы илә јаранан јени лад аһәнкидир. Зилдә исә кери гајытма просесиндә једдинчи пәрдәнин јүксәлмәси мүшаһидә олунур:

Маһнәнди Мүхалиф Мүхалиф Нүмунә 60

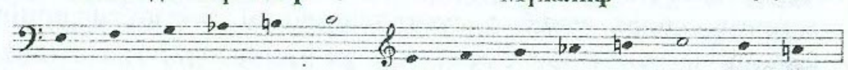

"Раст", "Шур", "Секаһ" ладларынын јахын гоһумлуг хүсусијјәтләри, ејни сәссырасына малик олмалары да ашыг мусигисиндә өзүнү мараглы шәкилдә көстәрир. Мәсәлән, мелодија "Секаһ"а вә ја "Раст"а әсасландығы һалда бирдән-бирә "Шур" кадансијасы илә тамамлана билир:

Moderato Султаны *(саз һавасы)* Нүмунә 61

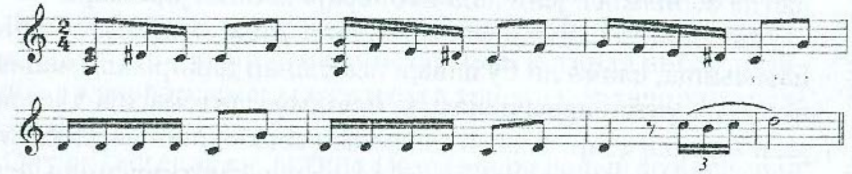

"Мәммәдбағыры" ашыг һавасында һәр үч лад өзүнү мараглы мүнасибәтдә көстәрир. Белә ки, адәт етдијимиз мүнасибәтдән (до-раст, ре-шур, ми-секаһ) фәргли олараг, фа-растдан ми-секаһа кечилиб ре-шурда там каданс верилир:

Andantino Мәммәдбағыры Нүмунә 62

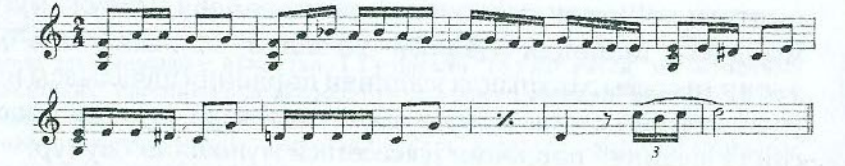

Лакин мелодијаны әввәлдән ахыра гәдәр нәзәрдән кечирдикдә бәлли олур ки, ваһид сәссырасы позулмајыб. Садәчә олараг "Раст"ын кадансы "Һүсејни" пәрдәсинә (раст ладында икинчи тетрахордун илк пәрдәсинә) кечирилиб:

Нүмунә 63

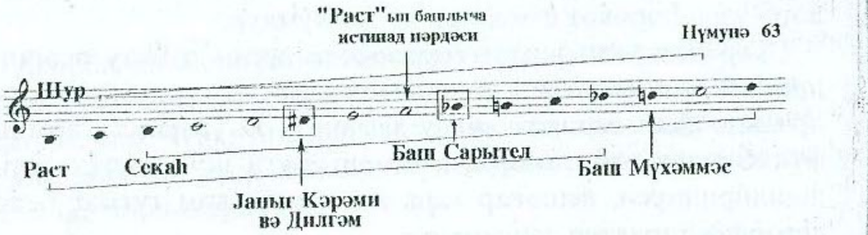

Бу сәссырасына әсасланан классик саз һавалары вә ја Азәрбајчан ашыгларынын дедији кими "гајдалар"ы - "Султаны", "Борчалы көзәлләмәси", "Јаныг Кәрәми", "Мәммәдбағыры", "Мәнсури", "Бәһманы", "Дилгәм", "Мүхәји", "Гарабағ Дүбејти", "Тәчнис", "Баш Сарытел", "Ағыр Шәрили" - һәр бири өзүнәмәхсус лад хүсусијјәтләринә маликдир.

"Дилгәм" вә "Јаныг Кәрәми" ашыг һаваларында "Секаһ" ладында һеч бир вәзифә дашымајан үчүнчү пәрдә ики мөвге газаныр. (ре бекар-ре дијез). Сәсләрин нөвбәләшмәси садәчә бәзәк дејил, бу һаваларын интонасија чөвһәридир. Мелодик материал бахымындан "Кәсмә шикәстә"нин инструментал мелодијасыны хатырладан "Дилгәм" һавасы, "Јаныг Кәрәм"дән, әсасән, метроритмик гурулушуна көрә фәргләнир:

Moderato Дилгәм Нүмунә 64а

Нүмунә 64б

Јаныг Кәрәми

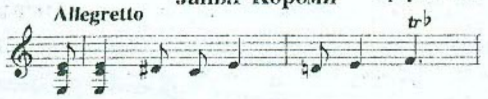

Беләликлә, үчүнчү пәрдә мајәнин алт апарычы тону вәзифәсини дашыјаркән ре-дијез, јухарыја доғру кечичи, гамма-вари һәрәкәтдә исә ре-бекар кими истифадә едилир.

"Дилгәм" вә "Јаныг Кәрәми"дә раст кәлдијимиз даһа бир алтерасија ишарәси "Баш Сарытел" ("Сона кечди" халг маһнысы) вә "Борчалы көзәлләмәси" ашыг һаваларында да өзүнү бүрузә верир. Бу хүсусијјәт "Секаһ" ладынын алтынчы пәрдәсинин алчалыб-јүксәлмәсидир:

Нүмунә 65а

Баш Сарытел

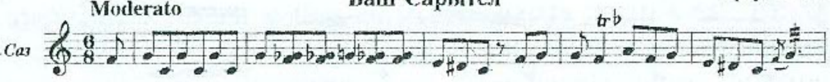

Бундан әлавә, "Баш Сарытел" јеканә ашыг һавасыдыр ки, бурада "Забул" муғамынын сәссырасында башлыча мөвге тутан алчалдылмыш једдинчи пәрдә (әсас тон доминантасынын үст апарычы тону) истифадә олунур:

Нүмунә 65б

Мә"лум олдуғу кими, "Дилгәм", "Јаныг Кәрәми" вә "Баш Сарытел"ин лад хүсусијјәтләринин (алтерасија дәјишмәләринин) ејнилији бу һаваларын ејни бир көкдә - "Дилгәм" көкүндә ифа едилмәсиндән ирәли кәлир.

"Дилгәм" көкү дејәндә, сазын "бәм" симләрини кичик октаванын "ми" сәсинә көкләмәк нәзәрдә тутулур. Галан симләр бүтүн көкләрдә сабит галыр (јә'ни дәм-бурдон симләр биринчи октаванын "до", саз һавасынын мелодик хәтти ифа едилән зил симләр исә биринчи октаванын ре сәсинә көкләнир). "Дилгәм" көклү һаваларда да ики лад үнсүрүнүн тәзаһүр етмәси сәчијјәви һалдыр. Мәсәлән, "Јаныг Кәрәми" һавасынын Секаһ ладына әсасланмасы һеч кәсдә шүбһә ојатмыр. Лакин, дикәр тәрәфдән саз һавасынын зилиндә си-бекар сәсинин мејдана кәлмәсилә "Шур"а јөнәлмә баш верир:

Нүмунә 66а

Јаныг Кәрәми

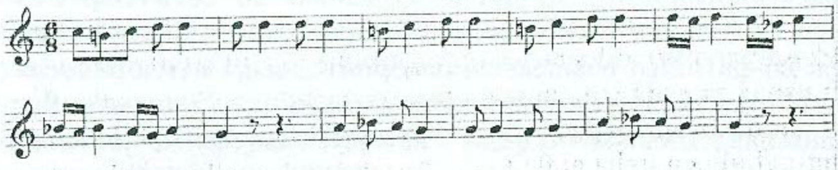

Саз һавасынын сонунда исә "Шур"а ајаг верилир:

Нүмунә 66б

Беләликлә, "Јаныг Кәрәми" һавасынын тохундуғу сәс дүзүмүнү, јә"ни "Дилгәм" көкүнүн сәссырасыны гурмаг истәсәк, белә бир гамма әлдә едәрик:

Нүмунә 67

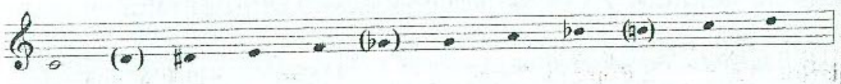

Ашыг сәнәтини тәдгиг едән мусигишүнасларымыз саз

көкләринин сајы барәдә мүхтәлиф мә"лумат верирләр.[1] Лакин бүтүн мә"луматларда ән кениш јајылмыш үч көк - **Үмуми, Руһаны, Дилгәм** көкләри әсасән гејд олунур. Ашыг Һүсејн Сарачлынын чәдвәлиндә Үмуми көкдә 44 һаванын, Руһаны көкүндә 14 һаванын, Дилгәм көкүндә исә 9 һаванын чалындығы көстәрилир.

Руһаны көкүнүн ладинтонасија мүндәрәчәсини дујмаг үчүн ејни адлы саз һавасыны[2] нәзәрдән кечирмәк, зәннимизчә, даһа мәгсәдәујғун олар. Әкәр биринчи октаванын "фа" сәсини тоника пәрдәси һесаб етсәк, сазын бәм пәрдәләри кичик октаванын "фа", дәм пәрдәләри исә јухарыда гејд етдијимиз кими, биринчи октаванын "до" сәси олар. Саз үчүн ән"әнәви һесаб олунан кварта-квинта сәсләнмәси (фа-до-фа) ашыг һавасынын тембринтонасија мүндәрәчәсини вә ејни заманда, ладинтонасија өзәјини тәшкил едир. Руһаны һавасынын аһәнкиндә "Раст" муғамы, онун мәрд әһвали-руһијјәси даһа ајдын сурәтдә нәзәрә чарпыр. Илк интонасија чаларларындан сон каданс мәгамынадәк Раст аһәнки дујулур:

Руһаны Нүмунә 68

Moderato

Лакин саз һавасынын орта бөлмәсиндә тоникаја нисбәтән квинта пәрдәсинә јөнәлмә баш верән заман "Шикәстеји-фарс" аһәнки - "Секаһ" нәфәси ајдын ешидилир:

[1] Ә.Елдарова "Азәрбајчан ашыг сәнәти" китабында сазын 4 көкү олдуғуну јазыр. Азад Озан Кәрими "Таузская школа ашыгов Азербайджана" адлы намизәдлик диссертасијасында 6 көкүн адыны чәкир. Китабын сонундакы ашыг Һүсејн Сарачлынын чәдвәлиндә исә 5 көк барәдә мә"лумат верилир.

[2] Руһаны һавасынын даһа бир ады "Үрфаны"дыр.

Руһаны Нүмунә 69

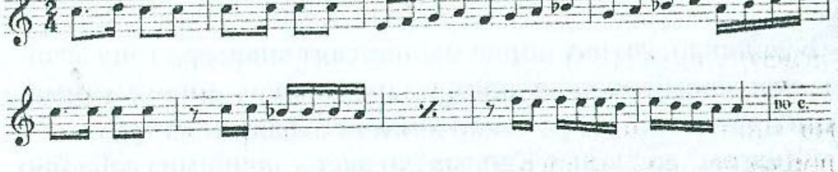

Ејни көкә, һәтта сәссырасына малик олан "Дастаны" һавасында исә шур аһәнки даһа чох нәзәрә чарпыр:

Дастаны Нүмунә 70

Allegretto

Мараглыдыр ки, "Руһаны" көкүндә дә мајә функсијасыны икинчи тетрахордун сон пәрдәси - Һүсејни пәрдәси дашыјыр. "Раст"ын үмуми тоникасы "Шур" вә Секаһ" ладларында олдуғу кими раст ладынын икинчи тетрахордунун сон сәси (фа) үчүн дә "әсас тон" сәчијјәси дашыјыр.

Бу хүсусијјәт өзүнү даһа мүрәккәб - Үмуми көкдә дә бүрузә верир. Үмуми көкүн мүрәккәблији онун үзәриндә чалынан онларла һаванын интонасија рәнкарәнклијиндән ирәли кәлир. Мәсәлән, метроритмик чәһәтдән ән рәнкарәнк сајылан, дәјишкән метрли "Тәчнис" һавасынын чыға илә охунан нөвүндә Тәчнис "Раст" үстә, чыға исә "Секаһ" үстә охунур.

Һәмин көкдән олан "Мәнсури" һавасында фа-раст–ми-секаһ мүнасибәтләри галса да мејдана кәлән "ља-бемол" мелодијаја "Забул" аһәнки кәтирир:

Moderato **Мәнсури** Нүмунә 71

"Короғлу мисриси"нин лад хүсусијјәтләриндән бири үмуми сәссырасынын (раст-шур-секаһ ладларынын) алтынчы пәрдәсинин әскилмәсидир:

Нүмунә 72

Даһа бир мараглы чәһәт һәмин саз һавасынын илк епизодунун ифасындан сонра ашығын кварта јухары лад-тоналлыгда охумаға башламасыдыр. Икинчи синтагмда ашыг саз һавасынын тоника пәрдәсинә модулјасија едир. Биринчи гурумун сонунда ашыг јени истинад пәрдәсинин (икинчи октаванын до ноту) алт апарычы тонунда (си-бекар) вә ејни заманда секаһ пәрдәсиндә јарым каданс едир. Икинчи гурумда си-бемол пәрдәсинин јенидән мејдана кәлмәси сол тоникасына гајыдышы тә"мин едир.

Беләликлә, нәзәрдән кечирдијимиз һәр үч көкдә чалынан ашыг һавалары, јухарыда гејд едилдији кими, "Раст", "Шур", "Секаһ" ладларынын үмуми сәссырасына әсасланыр. Бу сәссырасында һәр үч ладын тоникасы истинад пәрдәси сәчијјәсини дашыјыр. Бу ладларын нүвәси - "мәркәзи тоникасы" әсас тон сәчијјәси дашыјыб бүтүн һаваларда өзүнү бүрузә верән "Раст"ын тоникасы, дәм симләрдә сабит галан биринчи октаванын "до" сәсидир.

Ладинтонасија гурулушу, тәбии ки, мелодик инкишаф принсипләринин әсасыны тәшкил едир. Ладинтонасија гурулушундан әмәлә кәлән шәрһ принсипләри бунлардыр:

1/ ерамызын биринчи минилլијиндә һаким мөвге тутмуш монодијанын хәтвари инкишаф хүсусијјәтләриндән јаранан ифадә тәрзи;

2/ ашыг јарадычылығынын хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән мелодик ифадә тәрзи;

3/ халг инструментал вә вокал-инструментал мусиги жанрларынын мелодик инкишаф принсипләринин јаратдығы ифадә тәрзи.

Бу шәрһ принсипләринин һәр бирини ајры-ајрылыгда тәһлил едәк.

1. Бир заманлар "Әндәлисдән Чинә вә Орта Африкадан Гафгаза гәдәр" ***(Ү. Һачыбәјов)*** бөјүк рекиону әһатә етмиш, даһа гәдим дөврләрдә көкләри Һинд рагаларына бағлы олмуш[1] муғам сәнәти, үмумшәрг мәдәнијјәтинин милли тәзаһүр формаларындан биринә чеврилмишдир. **Ифадә тәрзи импровизасијалы олан муғам, тәбиәти е"тибарилә, монодик мусиги мәдәнијјәтинә аиддир.**

Монодија нәдир? Енсиклопедик лүғәтдә "монодија" гәдим Јунаныстанда бир мүғәннинин авлос, кифара вә ја лиранын мүшајиәтилә охумасы - тәксәсли охума кими тә"јин едилир.[2] Л.Должанскинин "Тыса мусиги лүғәти"ндә исә мелодијанын мүшајиәтсиз, соло вә ја ансамбл шәклиндә (унисон вә ја октава) охунмасына монодија дејилир.[3] Х.Кушнарјев монодијаны мусиги әсәри һесаб едир; еlә бир әсәр ки, онун формасынын јаранмасында мелодик башланғыч һаким мөвге тутмуш олсун.[4] Дедикләримизә Риманын лүғәтиндәки фикирләри әлавә етмәсәк, монодија барәдә енсиклопедик мә'лумат јарымчыг олар: "Мүшајиәтсиз тәксәсли охума. Гәдим дөврдә вә орта әсрләрдә, тәгрибән IX әсрәдәк белә

[1] В.С.Виноградов. Индийская рага. М.,Советский композитор, 1976, с.5.
[2] СЭС. Советская энциклопедия. М., 1981. с.837.
[3] Л.Должанский. Краткий музыкальный словарь. М.,Л., Музыка, с.208.
[4] Х.С.Кушнарев. Вопросы истории и теории... монодической музыки. Л.,Музгиз. 1958. с.3.

охујарлармыш. Она көрә дә гәдим дөвр - монодија дөврү һесаб едилир. Әкәр сәс мүшајиәт едилсәјди дә (китародија, авлодија) һәмин мелодијанын тәкрарындан ибарәт оларды. Монодија орта әсрләр боју да мөвчуд олуб; инди дә монодијанын ролу бөјүкдүр, лакин бәдии мусигидә дејил, халг јарадычылығында...”[1]

Әлбәттә, лүғәти мә"нача ујғун кәлсәләр дә монодијаны ади тәксәсли мелодија илә ејниләшдирмәк олмаз. Мә"лум бир һәгигәтдир ки, монодија хүсуси бир ифадә тәрзидир.[2] Вә бу ифадә, ичра тәрзини доғуран исә хүсуси тәфәккүр тәрзидир. **Монодија муғамын өзүдүр. Муғамын гурумларыны монодик гурумлар адландырмаг лазымдыр.**

Лакин унутмаг олмаз ки, муғам - Азәрбајчан мусигисиндә јеканә монодик жанрдыр. Дикәр Јахын Шәрг өлкәләриндә дә аналожи мусиги мәдәнијјәтләри - макам, маком, мукам вә с. - вардыр. Монодијаны муғамла ејниләшдирмәк бу чәһәтдән бир гәдәр тәһлүкәлидир, чүнки бу заман онун (монодијанын) милли тәзаһүр формаларынын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри диггәтдән јајына биләр. **Азәрбајчан монодијасы - *муғам монодијасы* бу үмумшәрг мәдәнијјәти үчүн үмуми олан чәһәтләрлә јанашы, мүһүм *фәрди* хүсусијјәтләрә дә маликдир. Беләликлә, муғам монодијасы дејәндә, биз ејни мәфһуму ики дәфә тәкрар етмиш олмуруг, садәчә, бу ифадә вә тәфәккүр тәрзинин *милли мәнсубијјәтини* мүәјјәнләшдиририк.**

Монодија илә бағлы, олдугча көзәл вә дәгиг термин јарадылыб: ***монодијаныт*** - (өзүнә мәхсус ифадә васитәләрилә - Е.Б.) ***"өзүну гане етмәси"*.**

Монодија һагда сөһбәти бу анлајышын лүғәти мә"насы барәдә мүхтәлиф мәнбәләрдән информасија илә башламағымызын сәбәби һәмин терминин көкүнү бир даһа мүәјјән

[1] Риман Хуго. Музыкальный словарь. Паровая скоропечатая нот П.Юргенсона в Москве, 1900, с.866.
[2] Одур ки, ханәндә вә сазәндәләр дәсткаһы ифа дејил, ичра едирләр.

етмәкдир. Чүнки, “монодија” анламыны һәрә өз билдији кими тәфсир едир, она јени кејфијјәтләр аид едирләр. Бу мүлаһизәләр ичиндә көркәмли рус мусигишүнасы И.Земсовскинин дејимләри диггәти даһа артыг чәлб едир. Борбадын 1400 иллик јубилејинә һәср едилмиш Дүшәнбә бејнәлхалг симпозиумунда тәдгигатчы-алим монодијанын гурулушу илә әлагәдар алты тезис ирәли сүрмүшдүр:[1]

1) мелодик инкишафын хәтварилији;

2) Мелодик башланғычын һаким мөвгеји;

3) Мусиги-нитг ифадә тәрзи; данышан мелос. Белә мусиги гурумларынын речитатив олмасы вачиб дејил. Монодија дағыныг тәфәккүрүнүн интонасијалылығыдыр;

4) Әсас сәс-тон долғунлуғунун интенсивлији;

5) Дүшүнүлмүш ардычыллыг;

6) Чидди канонлардан ирәли кәлән форманын гејри-симметриклији.

Инди исә һәр бир тезиси ачыгламаға чалышаг вә јери кәлдикчә, алимин дедији бә"зи фикирләрдән өрнәк кими истифадә едәк.

Мелодик инкишафын хәтварилији фикри алтында о, бир вә ја бир нечә тәбәгәнин ејни заманда һәрәкәтини нәзәрдә тутараг онларын полифонијаја кечмәсини инкар едир. Зәннимизчә, монодијанын тәбиәтиндән доған бу хүсусијјәт - сәсләрин шагули аһәнкдарлығы дејил, үфүги һәрәкәтдә ујушдурулмасы алим тәрәфиндән сон дәрәчә дүрүст мүәјјәнләшдирилмишдир. Бу фикир, һәр һансы бир милли тәзаһүр формасы дејил, үмумијјәтлә, монодија барәдә сөјләнсә дә, сазәндәләр үчлүјүнүн икигат имитасијасына, онун дахили ганунаујғунлугларына тамамилә ујғун кәлир. Муғам монодијасынын үфүги истигамәтдә вариант дәјишикликләри вә мелизматик бәзәкләр һесабына инкишафы шагули аһәнк-

[1] Бу тезисләр мүәллиф тәрәфиндән И.Земсовскинин симпозиумда чыхышындан көтүрүлмүшдүр.

дарлығы заһирән нәзәрә алмаса да, дәсткаһын ичрасы заманы ханәндә вә сазәндәләр ансамбл нөгтеји-нәзәрдән ичра инчәликләринә, бүтүн канонлара риајәт едир, тәрәф мүғабилләрини көзләјирләр. Мәһз бу ичра сәлигә-сәһманы вә гајда -гануну шагули аһәнкдарлығын тамамилә позулмасына, кәскин сәсләшмәләрин јаранмасына имкан вермир.

Мелодик башланғычын һаким мөвгеји тәкчә монодик мусигијә, муғамата дејил, шифаһи ән"әнәли мусиги ирсимизә бүтөвлүкдә шамил едилә биләр. Бунунла бәрабәр, муғамат үчүн бу фикир бир гәдәр бәсит сәсләнир. Чүнки, муғам монодијасы кичичик бир өзәк мөвзудан вариант дәјишмәләр васитәсилә јаранараг, нисбәтән ири, гапалы гурумлара чеврилир. Гапалы гурумлар ритм, интонасија тәзадлығы принсипилә бирләшиб бүтөв шө'бәләр јарадыр. Һәр бир шө'бәдә инструментал вә вокал-инструментал гурумлар өзләринә мәхсус гајдалар әсасында инкишаф едир.

Әлбәттә, етираф етмәлијик ки, дәсткаһын мүасир ичрасы классик нүмунәләрин, ән"әнәләрин сахланмасындан, тәкрарындан ибарәтдир. Һал-һазырда јетишән ханәндә вә сазәндәләримиз муғамы ағыздан, чалғыдан алдыглары кими, гадир олдуглары дәгигликлә ифадә едирләр. Бу да муғам гурумларынын кристаллашмасына, ичрачылығын ифачылыгла әвәзләнмәсинә сәбәб олур. Беләликлә, муғам гурумларынын мелодик хәтти мүәјјәнләшир, вариант дәјишикликләри әввәлчәдән нәзәрдә тутулмуш истигамәтдә апарылыр. Белә шәраитдә, шүбһәсиз, мелодик башланғычын мөвгеји артыр вә мөһкәмләнир.

Монодија данышыг тәфәккүрүнүн интонасијалылығыдыр тезиси дәрин арашдырмалара тәкан верә биләчәк гијмәтли фикирдир. Һәгигәтән, муғамын вокал-инструментал ифасы данышыг тәрзиндән доған интонасијалар мәчмусу адландырыла биләр.

Белә бир һәгигәти дә унутмаг олмаз ки, әрәб дилинин

фонетик ганунларына әсасланан әруз вәзниндә һәрәкәли вә һәрәкәсиз һәрфләрин нөвбәләшмәсиндән доған гыса вә узун һечалар дилимизин аһәнк ганунларына ујғун кәлмәјә билир.

Мусиги-нитг ифадә тәрзи муғамын вокал-инструментал шәклинин әсасыны тәшкил едир. Мә"лумдур ки, ејни бир муғам шөбәсиндә мүхтәлиф гәзәлләри декламасија етмәк вә әксинә, һәр һансы бир гәзәли мүхтәлиф дәсткаһларда охумаг мүмкүндүр. Елә исә гәзәлин поетик метри муғам шө"бәсинин гурулмасында ***мүһүм формалашдырычы амилә*** чеврилир. Бунунла јанашы, һәр гәзәлин мәзмуну илә бағлы, мәнтиги вурғуларындан доған речитатив дөнүмләринин ифадә тәрзи дәсткаһын илкин шө"бәләриндә ***данышан мелос*** тә"сири бағышлајыр.

Әкәр дәсткаһын илкин мәрһәләсиндә муғамын декламасијасында әрузун метрик хүсусијјәтләри көзләнилирсә, инкишаф зилә доғру јүксәлдикчә дилимизин аһәнк ганунлары өз мөвгејини бәрпа едир. Чүнки авазат вә зәнкуләләр речитатив гурумларыны дағыдараг кичик мелодика-мәтн фразаларынын декламасија едилмәсинә имкан верир. Белә вәзијјәтдә поетик бәһрин там метрик структуру формајарадычы мөвгејини итирир, зәнкуләләр тәф"илә вә чүзләрин дејил, кәлмәләрин сонуна тәсадүф едир.

Әсас сәсин - тонун долғун интенсивлији муғамын истинад пәрдәләринин тәсдиги заманы өзүнү ајдын сурәтдә бүрузә верир. Бу заман дәсткаһын мајәсинин вә әсас шөбәләринин истинад пәрдәләринин тәсдиги, әксәр һалларда, ән кичик гапалы гурум - кушә һәчминдә олур. Һәмин пәрдәләр - муғамын лад әсасынын башлыча функсијаларыдыр. Муғамын ладинтонасија мүндәрәчәси мәһз бу пәрдәләр әтрафында кәзишмәләрдән јараныр.

Дәсткаһын драматуржи инкишаф просеси мүрәккәб ганунаујғунлуглар, тәзад принсипи әсасында гурулуб. Истәр

шө"бә дахилиндә күшәләр, истәрсә дә дәсткаһ дахилиндә һиссәләр дүшүнүлмүш ардычыллыг, шө"бәләрин мәнтиги нөвбәләшмәсинә әсасланыр. Лад асылылығы принсипинә әсасланан муғам композисијасынын инкишафы кулминасијаја доғру пилләпилләп, мүстәсна һалларда исә сычрајышлы һәрәкәтлә баш верир.

Муғамын өзүнәмәхсус, бәнзәрсиз формасы вардыр. Мәһз ***муғам формасы*** кими танынан бу гурулушун аналогу јохдур. Һәтта аналожи монодик мәдәнијјәтин нүмунәси олан түрк вә әрәб макамлары, өзбәк вә тачик макомлары вә с. гурулушча муғамдан фәргләнир. Сајсыз-һесабсыз вариант дәјишмәләри нәтичәсиндә формалашмыш муғам күшәләриндә симметрија ахтармаг мүмкүн дејил. Әввәла она көрә ки, вариант дәјишикликләри методу һәр јени тәкрарда гејри-бәрабәр сурәтдә инкишаф едир вә мүхтәлиф һәчмли гурумлар јарадыр.

Беләликлә, монодија елә бир тәксәслиликдир ки, инкишаф принсипләри онун өз дахилиндә - өзәк мөвзуларында топланыр. Өзәк мөвзуларын ачылмасы муғамы ичра едән хананда вә сазәндәләрин зөвгүндән, мәһарәтиндән асылыдыр. Үфүги инкишаф принсипләри монодик мусигијә - муғама лад функсијаларыны, мелодик модулјасија вә гаршылашдырмалары бүрузә вермәјә имкан јарадыр. Муғамын ***"өзүнү гане етмә"*** анламы да бу хүсусијјәтләрдән ирәли кәлир.

Муғамын монодик тәбиәти, дәсткаһын остинат формуллу бағлајычы һиссәләринин ритмик тәшкили, лад әсасынын једди пилләли мажор-минор системиндән сечилмәси бу жанрын тарихән даһа еркән инкишаф мәрһәләсинин мәһсулу олдуғуну көстәрир. Шүбһә јох ки, Риманын монодија һаггында сөјләдикләри бу тәфәккүр тәрзинин һәр һансы милли тәзаһүр формасына аид дејил. Лакин монодик мусиги мәдәнијјәтинин инкишафы тарихән ејни дөврүн мәһсулу олдуғу үчүн Азәрбајчан муғамларына да шамил едилир. Һәмин

дөврдә мусигинин дикәр саһәләриндән - ритмдән, ладдан - бәһс едән әсәрләрә нәзәр салсаг, бурада да о заман үчүн сәчијјәви олан үмуми чәһәтләрә раст кәләрик. Мәсәлән, М.А.Сапоновун "Мензурал ритмика вә онун Килјом де Машонун јарадычылығында апокеји" мәгаләсиндә мелодијалары остинат мүшајиәт едән алты ритмик модусдан сөһбәт ачылыр.[1] Мүәллиф гејд едир ки, модуслар мензурал ритмикаја нисбәтән даһа еркән тарихи дөврүн мәһсулудур. Мәгаләдә тәгдим олунан алты ритмик модус бунлардыр:

XIII әср алими Сәфиәддин Урмәвинин әбчәд нот јазы үсулуну хатырлајаг. Сәсләрин јүксәклијини көстәрән бу јазыда онларын узунлуг вә гысалыг өлчүләри нисбидир. Орта әсрләрдә модус анлајышы истәр мусиги ритминә, истәрсә дә поетик стопалара аид едилирди. Демәли, әрузун тәф"иләләрини, еләчә дә халг мусигимизин остинат зәрб мүшајиәтиндәки ритмформуллары да ритмик модус адландырмаг мүмкүндүр. Урмәвинин рисаләләриндәки "дәвр-даирәләр" исә тәбиәти е"тибарилә лад модусларыдыр.

Беләликлә, мусигишүнаслыг елмимизин баниси Сәфиәддин Урмәвинин јарадычылығында дөврүн (XIII әср) сәвијјәсиндә мусиги нәзәријјәси системи формалашмышдыр. Елә бу дөврдә формалашыб мүасир дөврүмүзә доғру аддымлајан муғам вә она аналожи олан дикәр милли мусиги нүмунәләри инди дә һәмин модал хүсусијјәтләри мүмкүн гәдәр өз дахилиндә сахлајыб, мүһафизә етмишдир.

[1] М.А.Сапонов. Мензуральная ритмика и ее апогей в творчестве Гильома де Машо. В кн.: Проблемы музыкального ритма. М.,Музыка, 1978, с.7-47. Гејд едәк ки, Килјом де Машо XIV әсрдә јашајыб-јаратмышдыр.

Гејд едәк ки, муғам сәнәтимиз модал хүсусијјәтләрдән доған гајда-ганунлары гисмән горујуб-сахлаја билдији үчүн дә *ән"әнәви* адландырылыр.

Шүбһә јох ки, модал ән"әнәләр, муасир мусиги системинә нисбәтән гејри-камилдир. Мәсәлән, Азәрбајчан ладларынын ифасындан сонра, мүтләг ладын аид олдуғу ејниадлы муғамын там каденсијасы чалынмалыдыр ки, бу әлагәдә (муғамла ладын әлагәсиндә) лад вә интонасија гаршылашмыш олсун. Интонасијанын лады "мөһкәмләтмәси"нин лабүдлүјү, һардаса, икинчинин гејри-камиллијиндән ирәли кәлир. Лакин муғамын өзүнәмәхсуслуғуну да тәмин едән, нәзәри әсасында вә гурулушунда олан гејри-камилликдир. Мәсәлән, ән камил вә садә олан мажор-минор системи ики тоника арасы, октава һәчмли диатоник сәссыраларындан ибарәтдир. Ону сонрадан мажор вә ја минор тетрахордларына ајырмаг да олар, ајырмамаг да. Бу тетрахордларын һансы үсулла бирләшмәси дә һәлледичи рол ојнамыр. Чүнки, мажор вә минор ладлары еләә бир универсал системин өзәјидир ки, бурада истәр шагули, истәрсә дә үфүги истигамәтдә инкишаф үчүн зәмин мөвчуддур. Модал системин гејри-камиллијиндән доған мәһдудијјәт мажор вә минорун једди пилләли сәссырасында јохдур.

Үзејир бәјин јаратдығы лад системиндә мүәллифин мәһз модал систем ән"әнәләрини давам етдирмәси тәсадүфи дејил. Орта әср алимләринин рисаләләриндә "чинс" адыны газанмыш тетрахордлар муғамын вә онун фәгәрә сүтуну олан ладларын тәбиәтинә даһа ујғундур.[1] Беләликлә, модал систем ән"әнәләрини давам етдирән Үзејир Һачыбәјов өзүнүн лад нәзәријјәсини јарадаркән тетрахордлардан вә бирләшмә үсулларындан "тикинти материалы" кими истифадә едир. Һәмин тетрахордлар лад модусларыдыр:

$1\text{-}1\text{-}{}^{1}/_{2}$; $1\text{-}{}^{1}/_{2}\text{-}1$; ${}^{1}/_{2}\text{-}1\text{-}1$; ${}^{1}/_{2}\text{-}1{}^{1}/_{2}\text{-}{}^{1}/_{2}$; ${}^{1}/_{2}\text{-}1\text{-}{}^{1}/_{2}$.

[1] Бах: бу китабда "Тембринтонасија - милли колоритин өзәјидир" бөлмәсиндә - "Тембринтонасија ладинтонасија тәзаһүрүнүн сәсләнмә колорити кими."

Бу модусларын мүхтәлиф комбинасијаларда, мәсафәләрдә бирләшмәләри октава һәчминә сығмајан, тоника илә башламајан вә онунла битмәјән сәссыралары - ладлар јарадыр. Мәһз сәссырасынын башланғыч вә сонунда олмадығы үчүн әсас пәрдәдә тамамланма - муғам каденсијасынын сәсләнмәсинә еһтијач дујулур.

Даһа бир чәһәтә фикир вермәк лазымдыр ки, мажор вә минорда лад интонасијалары сәссырасынын дахилиндә јерләширсә, модусларын - тетрахордларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сәссыраларында бу өзәк кәнарда - каденсија дөнүмүндәдир:

Нүмунә 73

Раст лады

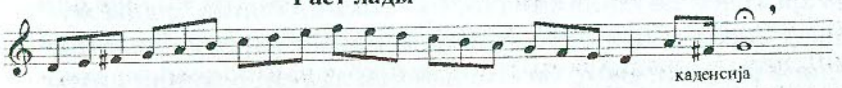

Бу каденсија олмадан лад интонасијасы (һәмин сәсләрин лад дахилиндә мөвчуд олмасына бахмајараг) өзүнү там бүрузә вермир. Бунун, зәннимизчә, бир нечә сәбәби вар. Әввәла, мажор вә минор гаммаларында лад интонасијасы илк тетрахордун гаммавари һәрәкәтиндә бәлли олур. Бу лад интонасијалары гаммавари һәрәкәтдә мејдана чыхдығы кими аккорд аһәнкиндә дә (тоника үчсәслисиндә дә) кәскин нәзәрә чарпыр:

Нүмунә 74а,б

Мажор лады Минор лады

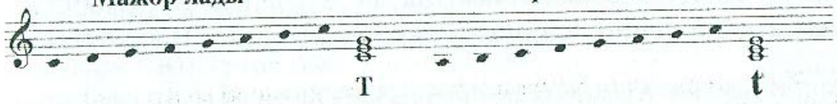

Азәрбајчан монодијасы исә тәбиәти е"тибарилә үфүги инкишафа - истинад пәрдәсини мелодик дөнмәләр, сәчијјәви

интонасија фигурлары васитәсилә тәсдигләмәк зәрурәтинә маликдир. Бу хүсусијјәт тәкчә Азәрбајчан монодијасына дејил, үмумијјәтлә, монодик мусиги мәдәнијјәти олан дикәр халгларын ән"әнәви сәнәтинә дә аиддир.

Һачыбәјов лад нәзәријјәсинин давамы кими гәбул едилмиш вә шүбһәсиз, онун әсасында јаранмыш М.С.Исмајыловун ишләдији сәссыралары бу әлагәдә, мүтләг, нәзәрдән кечирилмәлидир.[1]

Көркәмли алимин лад системи Шүштәр ладынын моделинә әсасланан әксилдилмиш октава һәчмли дөрд сәссырасындан (әсас, биринчи, икинчи, үчүнчү әлавә) ибарәтдир. Мүәллиф тетрахорд гурулушундан имтина едиб, сәккиз пәрдәли гаммаја кечсә дә, зәннимизчә, бу "тәкмилләшмә" лады муғамдан, сәссырасыны интонасијадан сүн"и сурәтдә ајырмаг чәһдинә апарыр. Әкәр биз Һачыбәјов лад системиндә интонасијанын сәссырасындан кәнарда јерләшдијини гејд едирдиксә, бу дөрд гаммада ејниадлы дәсткаһла әлагә даһа да зәифдир. Беләки, М.С.Исмајыловун тәртиб етдији ладларда муғамын ады, шө"бәләрилә бағлы истинад пәрдәләри итиб кедир.[2] "Шүштәр"лә "Һүмајун"у бирләшдирән сәссырасынын ејни заманда "Забул"а да шамил едилмәси исә, зәннимизчә, интонасија охшарлығынын лад "чинси" илә ејниләшдирилмәси демәкдир.

Әлбәттә, тәдгигатын үстүн чәһәтләри дә вардыр. Үзејир бәјин бир гәдәр "долашыг" тетрахорд "көчүрүлмәләри" вә артырылыб-ихтисар едилмәләриндән даһа садә вә тәбии Шүштәр сәссырасынын Һүмајуна да аид едилмәси (тәкчә каданс пәрдәләринин дәјишдирилмәси шәртилә Шүштәрдә

[1] М.С.Исмајылов. Азәрбајчан халг мусигисинин мәгам вә муғам нәзәријјәсинә даир елми-методик очеркләр. Б.Елм, 1991.

[2] Лад нәзәријјәсиндә истинад пәрдәләринин мөвгеји дә М.С.Исмајылов тәрәфиндән ишләниб. Бах: Азәрбајчан мәгамларынын истинад-дајаг пәрдәләри һаггында. - М.С.Исмајылов. Азәрбајчан халг мусигисинин мәгам вә муғам нәзәријјәсинә даир елми-методик очеркләр. Бакы, Елм, 1991, с.6-30.

III-YI, һумајунда - II - IY) М.С. Исмајыловун лад нәзәријјәсинин инкишафына төһфәсидир.

"Раст", "Шур", "Секаһ" ладларындакы гоһумлуг әлагәләринин елми чәһәтдән әсасландырылмыш тәдгиги дә М.С.Исмајыловун хидмәтидир.

Ү.Һачыбәјовун лад нәзәријјәсини инкишаф етдирән М.С.Исмајыловун мәгам пәрдәләринин алтерасијасы, мәгам сәссыраларынын мажор-минор системилә әлагәси мәсәләләринә даир тәдгигатлары мусиги нәзәријјәмизин бу саһәсини хејли ирәли апарыб.

Әкәр муғам пәрдәләриндә баш верән алтерасијалар М.С. Исмајылов тәрәфиндән тәдгиг едилмишдирсә, ашыг мусигисинин мелодик дөнүмләринин фәрди хүсусијјәтләри һәлә дә ахырадәк мүәјјән едилмәмиш галыр.

2. Саз һаваларынын мелодик гурумлары өзүнәмәхсус сәсләнмә аһәнки јарадыр. Бу мелодијалар һәм дә ашыг һаваларынын "гајдалары" адландырылыр. Саз һаваларына, өзләринин формајарадычы хүсусијјәтләрилә бир јердә поетик мәтн әлавә едиләндә, ашыг мусигисинин вокал-инструментал нүмунәләри мејдана кәлир.

Ашыг һаваларынын адларыны нәзәрдән кечирән заман жанр вә форма анлајышы мүхтәлиф мөвге тутур. Беләки, бир һалда ашыг нәғмәси аид олдуғу саз һавасынын, дикәр һалда поетик жанр вә форманын ады илә, үчүнчү һалда исә мәзмундан доған адла адландырылыр. Классик саз һаваларынын гошма, кәрајлы, мүхәммәс кими поетик форма вә жанрлар үстә охунмасы илә онлар мүәјјән һалда ше"р гурулушунун адыны газаныр.

Дикәр груп нәғмәләрдә үстүнлүк јалныз поетик жанра верилир. Көзәлләмә, устаднамә, гыфылбәнд кими поетик жанрлар мә"лум ше"р формалары үзәриндә гурулур. Мәсәлән, Дејишмә, форма е"тибарилә, кәрајлы да, гошма да ола биләр.

Ашыг мусигисинин шаһ нүмунәләри - "Јаныг Кәрәми", "Дилгәм", "Сарытел", "Гарачы" - саз һаваларынын ады илә адландырылыр. Белә саз һавалары үстә дә ашыг поезијасынын мүхтәлиф нүмунәләри охунур.

Беләликлә, жанр мәншәјинә көрә ашыг һавалары өз адларыны үч јолла газана билир: а/ аид олдуғу саз һавасынын адыны алмыш нәғмәләр[1]; б/ поетик форма-жанр ады илә адландырылан һавалар;[2] в/ тәтбиги-жанр хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән адлара малик нәғмәләр.[3]

Шүбһә јох ки, бу гисим нәғмәләрин һәр бири алдығы ады доғрулдур. Јә"ни, ашыг һавасынын ады, нәғмәдә үстүнлүк тәшкил едән жанр хүсусијјәтини бүрузә верир. Бундан ирәли кәләрәк сөз вә мусигинин мүнасибәти, бу мүнасибәтдән доған интонасија хүсусијјәтләри мүхтәлиф шәкил алыр.

Устад ашыг Һүсејн Сарачлы дејирди ки, ашыг һаваларынын јетмиш ики гајдасы вар. Әслиндә исә ашыг гајдалары - классик саз һавалары даһа чохдур.[4] Чалынан саз һавасы, тәбии ки, мүәјјән овгат јарадыр. Һәтта дастан гәһрәманынын кечирдији мүхтәлиф һисс-һәјачанлары әкс етдирән һавалардан белә, доған овгат фәргли дир. Мәсәлән, "Јаныг Кәрәми", "Кәрәм зарынчысы", "Губа Кәрәми", "Кәрәм көзәлләмәси" вә с. Саз һаваларыны ифадә тәрзинә көрә ики гисмә ајырмышыг: а/ биртәбәгәли һавалар; б/ икитәбәгәли

[1] Гарачы, Гајтарма, Ағыр шәрили, Дилгәм, Руһаны, Сарытел, Јаныг Кәрәми, Губа Кәрәми, Әсли Кәрәм, Кәрәм гүрбәти, Саллама Кәрәми, Чәлили, Мәммәдбағыры, Нахчываны, Һичраны, Ибраһими, Шаһсевәни, Гәһрәманы, Дурахаңы, Короғлу тәблчәнкиси, Мисри Короғлу, Чортој Короғлу, Һејдәри, Бәһмәни, Шаһисмајылы, Короғлу борусу, Көдәкдону, Чылдыр чичәји, Мәнсури, Күлабы, Гәриби, Чылдыр күлү, Овшары, Султаны, Көвһәри, Јурд јери, Короғлу јериши, Турачы, Нәчәфи, Мүхәји, Паша көчдү.

[2] Дивани, Тәчнис, Тәхнис, Кәрајлы, Дастаны, Дүбејти, Мүхәммәс, Бајаты.

[3] Көзәлләмә, шикәстәләр, дејишмәләр, устаднамә вә с.

[4] Китабын сонуна ашыг Һүсејн Сарачлынын шәхсән тәртиб етдији "Ашыг һавалары чәдвәли"ни әлавә етмишик. Бу әлавәдә устад 78 һаванын адыны верир.

һавалар.[1] Белә бир тәснифаты илк дәфә"Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри" китабында вермишик.[2] Бу тип бөлкү, тәбәгәләрин метроритмик вә ејни заманда ифадә тәрзинин мүхтәлифлији үзәриндә гурулуб. Јә"ни, бир тәбәгәли ашыг һавалары, гурулуш нөгтеји-нәзәриндән халг маһныларындан, әсасән, сечилмир. Садәчә олараг, бу нөв ашыг һаваларынын поетик мәтни јениләшә билир. Мәһз бу сәбәбдән мүәјјән ашыг һавалары конкрет поетик мәтнлә охунуб халг маһнысы кими дә танынып.[3]

Ашыг һаваларында "макро мөвзу"[4] тәшкил едән саз мелодијалары форма нөгтеји-нәзәрдән универсал гурулуша маликдирләр. Универсал гурулуш дејәндә, тәкчә саз һавасы илә зәрбли муғамын инструментал мелодијасынын ујғунлуғуну көстәрмәклә кифајәтләнмәк фикриндә дејилик. Һәрчәнд саз һавасынын гурулуш хүсусијјәтләриндә дикәр Шәрг халгларынын мусиги мәдәнијјәтинә дә бәнзәрлик, охшарлыг вардыр. Белә ки, саз һавалары бир нечә ханәлик әсас мөвзу илә башланыр. Мүхтәлиф тематик епизодларла нөвбәләшән бу мөвзу рефрен сәчијјәси дашыјыр вә саз һавасына рондоварилик кәтирир. Саз һавасынын формасы илә өзбәк-тачик "Шашмакому"нун ("Бузрук" макомунун) кириши - мушкилот бөлмәси арасында да охшарлыг вар. Орада реф-

[1] Бир тәбәгәли һавалара Мүхәји, Дүбејти, Баш дүбејти, Гәһрәманы, Ибраһими, Шаһсевәни, Мирзәчаны, Мүхәммәс, Дастаны,Сарытел, Пашакөчдү, Ширван көзәлләмәси, Гарачы, Ирәван чухуру; ики тәбәгәлиләрә исә Кәрәми һавалары, Султаны, Мәнсури, Кәрајлы, Диваны, Мисри, Шикәстә, Гарабағ шикәстәси, Дурахаңы вә б.аиддир.

[2] Е.Ә.Бабајев. Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри. Бакы, Еркүн, 1996.

[3] Классик саз һаваларынын халг маһныларымызын мелодијаларына чеврилмәси просеси олдугча садәдир. Ашығын дилиндән гопан һәр һансы бир гајда дикәр ел сәнәткарларымызын, о чүмләдән, ханәндәләрин дилинә дүшүр вә сөз мәтнинә ујғун адландырылыр.

[4] Е.Ә.Бабајев. Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри, с.99.

рен “бозгуј”, епизод исә “хона” адланыр.[1] Саз мелодијалары вокал-инструментал ашыг һаваларынын мүшајиәтини тәшкил етдији заман исә јени, бүтүн нәғмәләр үчүн үмуми ола биләчәк форма мејдана чыхыр.[2] Беләки, рефренә бәнзәтдијимиз әсас мөвзунун һәр јени ифасындан сонра сазын бәм (көкләнән) вә дәм (бурдон) симләриндә вурулан саз һавасынын ритмик бәһри үзәриндә нәғмә охунур.

Саз мелодијасы ашыг һавасыны мүшајиәт етсә дә биринчинин макро мөвзусу тамамилә маһнынын форма вә структур гурулушуну мүәјјән едир. Муғам дәсткаһынын ифасы заманы сазәндә хanәндәни мүшајиәт едәрәк, ејни заманда ону архасынча апардығы кими, саз һавасы да ашыг маһнысындакы кечидләри, јөнәлмәләри әввәлчәдән мүәјјәнләшдирир.

Елимизин тој-дүјүнүндә охунуб-ојнанылан бир тәбәгәли ашыг һаваларынын мелодик хәттини истинад пәрдәсинин (әксәр һалларда тоника пәрдәсинин) тәсдигиндән сонра сәнкин сурәтдә ашағы доғру һәрәкәт тәшкил едир.

Истинад пәрдәсинин тәсдигләнмәси вокал партијада мүхтәлиф јолларла баш верир:

а/ нәғмәнин интонасија өзәјини тәшкил едән (әксәр һалларда ики сәсдән ибарәт) кичик мотивин фермато тәсдигләнмәси; б/ интонасија өзәјинин форшлагларла тәсдигләнмәси; в/ интонасија өзәјинин поетик мәтнин илк мисрасы илә бирликдә тәсдигләнмәси.

Мәнсури **Сона кечди *(Баш Сарытел)*** **Нүмунә 75а,б**

[1] Беляев В.М. Шашмаком. В кн.: Шашмаком. т.1. Маком Бузрук. М.,Государственное музыкальное издательство. 1950.

[2] Е.Ә.Бабајев. Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри, с.99.

Орта Мүхәммәс **Нүмунә 75в**

Andantino

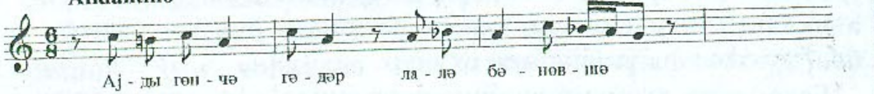

Өзәк мөвзунун инструментал шәкилдә тәсдигиндә марағлы бир хүсусијјәти гејд етмәк лазымдыр: интонасија өзәји фермато вә ја форшлагларын көмәјилә дәфәләрлә тәсдигләндикдән сонра давам етдирилир вә саз һавасы нөвбәти ханәдә һәмин сәсләрин көмәјилә санки һәрәкәтә кәлир:

Нүмунә 75г

Бә"зән дә истинад пәрдәси инструментал мелодијада кифајәт гәдәр тәсдигләндији үчүн вокал ифа, билаваситә маһны синтагмынын ичрасындан башланыр.

Ашыг һаваларында поетик мәтнин әһәмијјәти олдугча бөјүкдүр. Одур ки, ше"р бәндинин декламасијасы заманы сөзүн ифадәсинә мане ола билән зәнкуләләр мисранын вә ја бејтин сонуна дүшүр. Устад ашыг Һүсејн Сарачлы ашыглара төвсијјә едирди ки, “күлүнү нә гәдәр вурурсан вур, амма шаһ дамарыны итирмә”.

Гејд етмишдик ки, ашыг һаваларынын мелодик синтагмалары јухарыдан ашағыја доғру истигамәтдә һәрәкәт едир. Бу фикир, билаваситә ше"р бәндләринин охундуғу мәгамлара аиддир. Лакин һәр бәндин сонунда ашыг там бир мелодијамәтн гурумуна јекун вурараг, ше"р рәдифинә дә нидалар әлавә едир, онлары вариант шәклиндә дәфәләрлә тәкрарлајыр. Сон фразанын вариант тәкрарланмасы ше"р рәдифи олмадан, садәчә, нидаларла да едилә биләр:

Нүмунә 76а

Гәһрәманы

Moderato

Нүмунә 76б

Дастаны

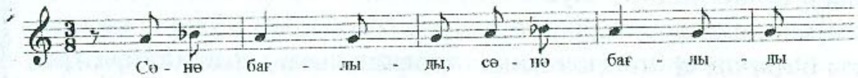

Ашыг һаваларында (бир вә ја ики тәбәгәлилијиндән асылы олмајараг) бәндләрдән бири зилдә охунур. Зилдә охунан бәндин ритмик синтагмы сахланса да ладинтонасија мәзмуну дәјишир. Лакин бу дәјишиклик бир ладын дикәрилә әвәзләнмәси дејил, садәчә олараг истинад пәрдәсинин јухары көчүрүлмәси демәкдир. Беләликлә, бурада да Азәрбајчан лад системинин гајда-ганунлары позулмур.

Нүмунә 77

Дастаны *(Чејран. Сөзләри-С.Вургунундур)*

Andantino

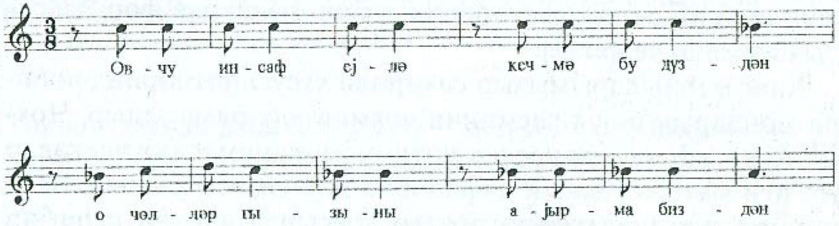

Елә тип саз һавалары вардыр ки, мелодијалары маһнывари дејил, чәнки руһлу, рәгс аһәнклидир. Лакин һәмин һавалары динләјәндә, үрәк сарсыдан, јандырыб јахан, вә ја гәһрәманлыг овгаты илә вәчдә кәтирән авазына гулаг асанда

гол ачыб ојнамаг һеч кәсин ағлына белә кәлмир. "Јаныг Кәрәми" белә һавалардандыр. Бу нөв саз һаваларында сөз вә мусигинин әлагәси фәргли шәкил алыр. Белә саз һаваларында поетик мәтн вокал декламасија шәклиндә, авазла сөјләнилир. Мусиги илә поетик мәтнин овгаты туш кәлсә дә, метроритмик гурулушу тамамилә фәргләнир. Одур ки, белә ашыг һаваларыны икитәбәгәли групa дахил етмишик. Ифа-дә тәрзинә көрә бу гәбилдән олан ашыг һаваларыны зәрбли муғамлара бәнзәтмәк олар. Бу ики сәнәтин (ханәндә вә ашыг јарадычылыгларынын) һәтта үмуми жанрлары белә мөвчуддур. Бунлар "Гарабағ шикәстәси", "Чобан бајаты", "Күрдү" кими нүмунәләрдир.

Бу гәбилдән олан ашыг һаваларыны мүшајиәт едән саз мелодијалары да, тәбии ки, зәрбли муғамларын инструментал мусигисини хатырладыр. Белә ки, һәмин саз һавалары ајры-ајрылыгда дикәр инструментал мелодијалардан фәргләнмир. Лакин вокал вә инструментал партијаларын ејни заманда ифа едилдији мәгамларда тәбәгәләр (вокал вә инструментал) арасында полиметрија әмәлә кәлир.

Ашыг һаваларынын вокал партијалары исә муғамсајағы rubato ифа олунур. Әлбәттә, заһирән ашыг һавасынын вокал речитасијасы муғамын илкин ше"бәләриндәки "бир сәс үзәриндәки речитативләр"и хатырладыр.[1] Лакин бу заһири бәнзәришә бахмајараг, онлар ичра ән"әнәләринин мүхтәлифлијинә көрә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Әввәла, муғам речитативинин поетик әсасыны әруз вәзниндә јазылмыш гәзәл, ашыг һавасынын сөз мәтнини исә һечa дә јазылмыш гәзәл, ашыг һавасынын сөз мәтнини исә һеча вәзнли тәчнис, гошма, кәрајлы тәшкил едир. Демәли, биринчи һалда узун вә гыса һечаларын мүәјјән едилмиш ардычыллығы (әруз), икинчи һалда исә ше"р мисраларында һечаларын бәрабәрлијинә әсасланан, лакин метрик өлчүсү күдүл-

[1] Е.Ә.Бабајев. Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри, с.61-63.

мәјән поетик вәзнләр (һеча вәзни) гаршы-гаршыја гојулур.

Әсас сәбәбләрдән бири дә вокал партијанын инструментал һаванын јаратдығы овгатдан бәһрәләнмәси, онун һәјәчанлы вә јаныглы, дикәр һалда исә чәнки, марш руһлу аһәнкини давам етдирмәсидир.

Короглу мисриси Нүмунә 78

(Ашыг Ҹ.Сарачлынын чалғысындан нота көчүрүлүб)

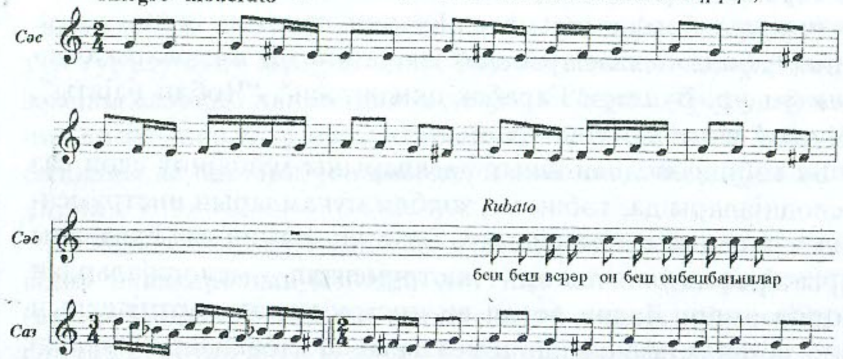

Нәһајәт, даһа бир ашкар сәбәб бунлардан биринин муғам, дикәринин исә маһијјәт е"тибарилә ашыг һавасы олмасыдыр. Ашыг мелосу муғамын тә"сиринә нә дәрәҹәдә мә"руз галса да бу гаршылыглы нүфуз кејфијјәт дәјишиклијинә кечмир. Јухарыда көстәрдијимиз "Гарабағ Шикәстәси", "Чобан бајаты", "Күрдү" мүәјјән бир мәншәјә малик олан жанрын мүхтәлиф ән"әнәләрдә (јә"ни ашыг вә ханәндә ән"әнәләриндә) ичра едилмәсини нәзәрдә тутур.

Муғамлардан фәргли олараг, ашыг һаваларында зәнкуләләр мелодик синтагмлары парчаламыр, поетик гурумларын сонуну бәзәјир. Бу хүсусијјәт сөзә мүстәсна әһәмијјәт верән, мусигичи олмагла јанашы шаир олан ашыгларын јарадычылығыны сәчијјәләндирән ҹәһәтдир.

Ашыг декламасијалары конкрет истинад пәрдәләриндә едилән речитасијалардан ибарәтдир. Бүтүн бу хүсусијјәтләр ашыг мелосуну муғамын даһа гәдим тарихи көкләрә малик олан монодик мусигисиндән фәргләндирир.

3. Ашыг вә ханәндә јарадычылығы ән"әнәләрилә сых бағлы олса да, фолклор мусигисинин дә өзүнәмәхсус ҹизкиләри вардыр. Буна көрә дә халг маһнымызын мелодик инкишаф принсипләри мусиги ирсимизин бүтүн саһәләри үчүн үмуми олан ганунаујғунлугларла бағлыдыр. Јухары вә ашағы һәрәкәт едән секвенсијалар, зилә доғру спиралвари триоллу һәрәкәт, бәмә дөрдбөлкүлү енмә, һәр ики истигамәтдә гоша мизраблы кәзишмәләр, мелизматик бәзәкләр, имитасијалар, чохсәслилик елементләри вә с. халг инструментал вә вокал-инструментал мусиги жанрларынын мелодик инкишаф принсипләриндә дә әксини тапыр.

Лакин халг маһны вә рәгсләринин өзүнәмәхсус инкишаф принсипләрини мүәјјән едән башлыча ҹәһәт тәзадлы гаршылашдырылмадыр. Бу принсипи тәкҹә маһны-рәгсләримизә аид етмәк олмаса да мусиги ирсимизин гејд етдијимиз саһәсиндә тәзадлы гаршылашдырылмаларын фәрди хүсусијјәтләри мөвҹуддур. Тәзадлы гаршылашдырма принсипи маһны вә рәгсләрдә өзүнү мүхтәлиф компонентләрин үзләшдирилмәсиндә көстәрәрәк, әксәр һалларда формајарадычы амилә чеврилир.

Халг маһныларымызын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири - онларын бөјүк гисминин чохмөвзулу олмасыдыр. Чохмөвзулу маһнылара поетик мәтнин јениләшмәсилә әлагәдар мусиги материалынын дәфәләрлә дәјишмәси хасдыр. Белә нәғмәләрдә куплетлә нәгәратын арасында, адәтән, даһа бир вә ја бир нечә јени мелодик материалы олан гурумлара јер верилир. Нүмунә үчүн "Ај гыз, сәнә маиләм" маһнысыны нәзәрдән кечирәк:[1]

[1] Азәрбајҹан халг маһнылары. Нот јазысы С.Рүстәмовундур. Бакы, Ишыг 1981, с.70.

Ај гыз, сәнә маилəм

Allegretto

Нүмунә 79

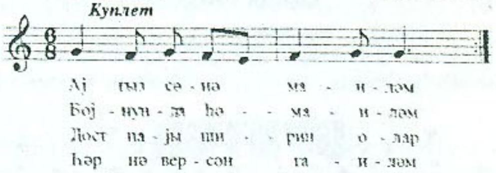

Беләликлә, маhнынын хореик дөнүмләринин үстүнлүк тәшкил етдији илк мелодик синтагмы дөрд дәфә, јәни куплет боју тәкрарланыб, дәјишилмәз галыр. Нөвбәти епизодда ос-тинатлыг, тәбии ки, сөз мәтнинин дәјишилмәсилә позулур. Јени синтагмын илк гоша ханәси тәкчә јамбик дөнүмләрдән ибарәтдир. Гејд едилдији кими, силлабик вәзндә јазылмыш ше"рләрдә јамбик дөнүмләрин хореикләрлә әвәзләнмәси ади бир hал олдуғу үчүн тәбии сәсләнир. Одур ки, јени синтагмын үчүнчү ханәсиндә хореик мотивләрин мејдана кәлмәси дә садәчә олараг мусигинин аhәнкини дәјишир:

Allegretto

Нүмунә 80

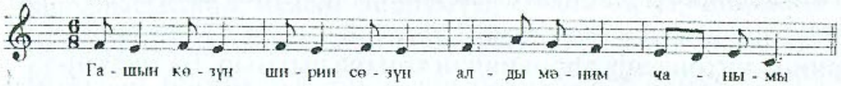

Тәкрар олунан даhа бир фраза - "мән сәнә гурбан" кәлмәләринин поетик мәтнә дахил едилмәсилә бағлыдыр:

Нүмунә 81

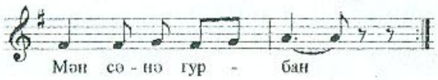

Даhа сонра нәгәрат кими гәбул едилә билән секвенсија һалгалары ифа едилир:

Allegretto

Нүмунә 82

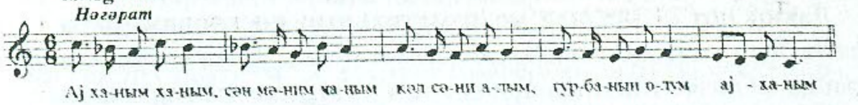

Беләликлә, јәни лад чәрчивәсиндә мүхтәлиф истинад пәрдәләринә јөнәлән рәнкарәнк мөвзуларын, ритмик фигурларын поетик метрләрин әлванлығындан доған тәзадлар маһнынын инкишафыны тә"мин едир.

Халг маhныларынын дикәр нүмунәләриндә тәзадлар һәчмчә даhа ири, метроритмик чәhәтдән даhа фәргли, мәзмунча даhа дәриндир. Бу чүр нәгәраты чәлд, нәғмә бәнди исә ағыр hәрәкәтли олан икибөлмәли тәзадлы маhнылара "Чал, ојна"[1], "Күл оғлан"[2], еләчә дә "Бајаты Әчәм" вә "Шур" тәснифләри кими дә танынан "Сәндән көзәлим, етмәм килеј мән"[3] сөзләрилә башланан ел hавасыны да аид етмәк олар.

Нәзәрдән кечирдијимиз чохмөвзулу нәғмәләрдә,[4] еләчә дә, икибөлмәли тәзадлы халг маhныларында сөз мәтнинин мәзмунундан, hәмчинин ритмикасындан доған вә зәрб мүшајиәтиндән ирәли кәлән рәнкарәнк ифадә тәрзи орижинал формалар јарадыр.

Халг маhны вә рәгсләринин ифа сүр"әтиндән асылы олараг мелизматик бәзәкләрин мигдары дәјишир. Чүнки темп ағырлашдыгча, тәбии ки, чылпаг сәсләри орнаментал мелизматика илә бәзәмәк имканы да артыр. Чәлд hәрәкәтдә исә ифачынын гаршысында мелодик хәтти динләјичијә дүрүст чатдырмаг лабүдлүјү өн плана чыхыр. Нүмунә үчүн "Ај

---

[1] Азәрбајчан халг маhнылары, с.56.
[2] Јенә орада, с.9.
[3] Р.Зохрабов. Азербайджанские теснифы. М.,Сов.комп. 1983.
[4] Бу китабда "Шифаhи ән"әнәли мусиги ирсимизин поетик әсаслары" бөлмәсинә бах.

гыз, сәнә маиләм" чәлд темпли халг маһнысынын садә мелодик хәттини көстәрмәк олар (бах: нүмунә 79).

Лакин нот јазысында мелизматиканын көстәрилмәмәси, һәлә онун тамамилә олмамасы демәк дејил. Шәрг мелодикасында мелизматиканың арадан там көтүрүлмәси гејри-мүмкүндүр. Сөһбәт јалныз бәзәкләрин мигдарынын аз вә ја чохлуғундан кедә биләр. Бу әснада ифачы зөвгүнүн әһәмијјәтини дә нәзәрдән гачырмаг олмаз:

Нүмунә 83

Кәклик

Moderato

Бүтүн мөвзу рәнкарәнклијинә бахмајараг халг маһныларында кәскин лад гаршылашдырылмаларына раст кәлмәк мүмкүн дејил. Халг маһнылары, әксәр һалларда, муғам дәсткаһынын интонасија мүндәрәчәсинә әсасланыр, онун дахилиндә олан шө"бәләрин авазыны, ладинтонасија хүсусијјәтләрини әкс етдирир. Мәсәлән, халг маһнысы "Күлоғлан"[1] "Шикәстеји -фарс" авазы илә башланыр, нөвбәти епизод ("Өзү бир күл...") "Мүбәрригә" шөбәсинә дајагланыр, нәгәрат исә "Әраг"дан гајытма просесинин интонасија чаларларыны хатырладыр. "Гәраи" кечиди мә"лум олдуғу кими "Шикәстеји-фарс" пәрдәсиндә јарым каданс дајаначағы едир. Бу каданс јени куплетин "Шикәстеји-фарс" истинад пәрдәсиндә башланмасына имкан јарадыр.

"Севкилим" халг маһнысында "Сарәнч" - "Шур" авазлары нөвбәләшир:[2]

[1] Азәрбајчан халг маһнылары. Нот јазысы С.Рүстәмовундур. Бакы, Азәрнәшр, 1967, с.9.

[2] Јенә орада, с.72.

Нүмунә 84

Севкилим

Сарәнч - Шур

Moderato

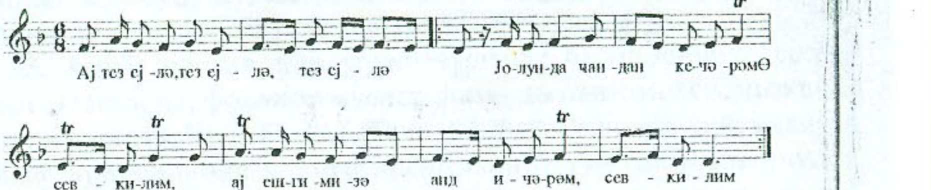

Беләликлә, маһнында секаһ - шур ладларынын гаршылашдырылмасы "Шур" муғамынын "сарәнч" вә мајә шө"бәләринин интонасија аһәнкләринин сәсләшмәсиндән әмәлә кәлир.

Ашыг һавалары үчүн сәчијјәви олан "Шур"ун мајәси илә "Раст"ын Һүсејни шө'бәсинин интонасија чаларларынын ардычыллашмасы "Бағa кирдим үзүмә"[1] халг маһнысында әксини тапыр. Лакин бу хүсусијјәт ашыг мусигиси үчүн даһа сәчијјәви олса да, муғам ән"әнәләрилә дә зиддијјәт тәшкил етмир.

Нәзәрдән кечирдијимиз халг маһныларынын мелодик гурумларынын лад мүндәрәчәси аид олдуглары муғам шөбәләринин интонасија аһәнкиндән кәнара чыхмыр. Бу хүсусијјәт халг маһныларыны дәсткаһ дахилиндә тәсниф кими истифадә етмәјә вә ја онларын ифасында муғам епизодларындан истифадә етмәјә имкан верир. Нәһајәт, бу хүсусијјәт муғам интонасијаларынын халгымызын мусиги ирсинин башлыча интонасија мәнбәји олдуғуну бир даһа сүбут едир.

[1] Азәрбајчан халг маһнылары. Нот јазысы С.Рүстәмовундур. Бакы, Азәрнәшр, 1967, с.35.

НӘТИЧӘ

"Интонасија мелодија вә ритмин диалектик вәһдәтидир".

Ритминтонасија проблемләринә һәср етдијимиз китаба[1] јекун вуран бу фикри бир даһа тәкрар јада салмағымыз тәсадүфи дејил. Әкәр өтән китабда шифаһи ән"әнәли мусигимизин тачы олан муғам дәсткаһларынын дөјүнән гәлбиндән - ритмикасындан сөз ачмышдыгса, бу монографијада милли интонасијаны јарадан бүтүн амилләрә ајры-ајрылыгда вә вәһдәтдә бахмаға чәһд көстәрмишик.

Шифаһи ән"әнәли мусиги халгымызын јүзилликләрдән баш алыб кәлән, мүасир дөврүмүздә бәстәкар јарадычылығы илә јанашы аддымлајан, инкишаф едән бәдии јарадычылығыдыр. Бәстәкар гәләминдән чыхмыш илк нүмунә - "Лејли вә Мәчнун" операсындан әввәл Азәрбајчан халгынын пешәкар мусигичиләринин - ашыгларын, ханәндәләрин, сазәндәләрин ичра етдикләри дәсткаһлар, сөјләдикләри дастанлар, охудуглары нәғмәләр, чалдыглары рәгсләр јалныз шифаһи ән"әнәјә малик олуб. Демәли, "шифаһи ән"әнәли

[1] Е.Ә.Бабајев. Азәрбајчан муғам дәсткаһларында ритминтонасија проблемләри. Бакы, Еркүн, 1996- 128 с.

мусиги" мәфһуму халгымызын истәр пешәкар, истәрсә дә ел сәнәткарларынын јарадычылығыны әһатә едир.

Халг маһнысы өз гурулушу вә ифадә тәрзи бахымындан нә гәдәр садә олса да, тутдуғу мөвгејә көрә бүтүн жанрлардан јүксәкдә дурур. Чүнки, халг маһнысынын садәлији - али садәликдир. Онун һәр чүмләси, һәр гуруму дилдән-дилә дүшдүкчә ашыланыб, чилаланыб. Бәлкә буна көрә дә ханәндәләр нәғмә гошуб, ону муғам дәсткаһлары арасында тәсниф әвәзи охујублар. Ашыг һаваларынын исә сөзлә мусигинин даһа тәбии үјушдуғу нүмунәләри заман кечдикчә ел һавасы кими танынмаға башлајыб, халг маһнысы зирвәсинә учалыб, өлмәзлијә говушуб.

Халг маһнысыны бир дә учалдан онун ел мүдриклијиндән гидаланан сөзләридир. Маһныда сөз вә мусиги"әкиз гардаш", "бир гушун ики ганады"дыр. Бүтүн халг ше"ри елимизин нәғмәләриндән әмәлә кәлиб. Маһныларымыз исә сөзүн һикмәти, тә"сир гүввәси һесабына һафизәләрә һәкк олунуб. Одур ки, халгымызын поетик ирси дә нәғмәләри гәдәр дәрин, чохшахәли вә чохжанрлыдыр. Һәтта ән"әнәви мусигимизин елә саһәләри вар ки, орада сөз мусигини үстәләјир. Мә"лумдур ки, пешә е"тибарилә шаир вә мусигичи олан ашыгларын јарадычылығында јени нәғмә гошмаг, ән"әнәви саз һавасына тәзә сөз јазыб охумаг демәкдир. Беләликлә, поетик сөзүн јаратдығы аһәнкдән доған овгат, гурулушундан әмәлә кәлән форма, кәлмәләрин ритминдән мејдана чыхан интонасија чаларлары мусигинин характерини мүәјјән етмәклә јанашы онун тәбии өлчүләринә чеврилир. Мәсәлән, ән"әнәви мусигидә - ашыг һаваларында, муғаматда поетик мәтн бир гајда олараг, дәјишир. Ејни поетик жанр чәрчивәсиндә јарадылан ајры-ајры нүмунәләр белә метроритмик

чәһәтдән сөзләрин емфатик вурғулары бахымындан бир-бириндән фәргләнир. Даһа еркән тарихи дөврүн мәһсулу олан Азәрбајчан монодијасы - муғаматда поетик сөзүн әһәмијјәти бөјүкдүр. Әрузун нисбәтән низамланмыш квантитатив метри муғамын сәрбәст гурумларыны мүәјјән өлчүјә салыр. Муғамын сөз әсасыны тәшкил едән әруз вәзнли гәзәлләр мүхтәлиф бәһрләрә, өлчүләрә әсасланыр. Бу бәһрләри - метрик схемләри нота салдыгда 2/4, 3/4, 6/8 кими мүхтәлиф өлчүләр мејдана чыхыр. Ики, үч, дөрд бөлкүлү мүхтәлиф метрик схемләрин муғам гурумларыны нә дәрәчәдә дәјишә билдијини, тәсәввүр етмәк, зәннимизчә, чәтин дејил.

Лакин муғамы вә ашыг һаваларыны бир-бириндән фәргләндирән чәһәт, шүбһәсиз, онларын тәкчә мүхтәлиф тарихи дөврүн мәһсулу олмалары дејил. Мусиги ирсимизин интонасија өзәкләрини арашдыраркән онун тәмәл дашлары олан ханәндә вә ашыг јарадычылыгларынын мәншәјинә, онларын милли көкләринә дә диггәт јетирмәк лазымдыр. Әрәб фонетик вә синтаксик ганунларына әсасланан әруз вәзни Јахын Шәрг халгларынын муғама аналожи олан монодик мәдәнијјәтләриндә поетик метр кими тәзаһүр едир. Бүтүн Шәрг мәдәнијјәтинин инчиси олан *"макам сәнәтинин"*[1] Азәрбајчана күнејдән - Ирандан јол тапмасы еһтималы даһа күчлүдүр. "Муғам" вә "дәсткаһ" терминләри, ајры-ајры муғамларын, шө"бә вә кушәләрин адлары, мусиги бахымындан ејниадлы муғамларын охшарлығы бу еһтималы даһа да гүввәтләндирир.

[1] *Макам* - бејнәлхалг аләмдә, аналожи мәдәнијјәтләри олан халгларын монодик мусигисини ифадә едән үмуми термин кими гәбул едилиб.

Ашыг сәнәтинә кәлинчә, онун түрк мәншәји һеч кәсдә шүбһә доғурмур. Түркдилли халгларын поезијасы үчүн сәчијјәви олан һеча вәзни ашыг сәнәтинин тәшәккүл тапдығы бүтүн әразиләрдә өзүнү бүрузә верир. Гејд етмәлијик ки, нәинки Борчалы вә Көјчә, һәтта Иран әразисиндә јашајыб-јарадан ашыглар белә Азәрбајчан дилиндә ше"р јазыр, охујурлар.

Елә исә араларында бу гәдәр заман вә мәкан фәрги олан ханәндә вә ашыг сәнәтләри нечә доғмалашмышдыр?

Шифаһи ән"әнәли Азәрбајчан мусигисини гидаландыран үч интонасија мәнбәји - *ладинтонасија, ритминтонасија* вә *тембринтонасија* - онун өзүнәмәхсуслуғуну, тәкраредилмәз милли колоритини јарадыр. Бу үч интонасија мәнбәјинин бири дикәрини тамамлајыр. Мәсәлән, ашыг мусигисинин аккорд структурундан бәһс етдијимиз заман онун чохсәслилик мә"насында дејил, боја әһәмијјәти дашыдығыны вә бу сәбәбдән тембринтонасија анламына аид олдуғуну гејд етмишдик. Ејни заманда, саз һаваларынын гоша орган пунктларынын милли һармоник дилин формалашмасында, "ашыг һармонијасы" анламынын јаранмасында ојнадығы ролу да унутмаг олмаз.

Үмумијјәтлә, тембринтонасија, көстәрдијимиз мәнбәләр арасында ән кәскин нәзәрә чарпаны, диггәти чәлб едәнидир. Бә"зи фәрди хүсусијјәтләринә бахмајараг, ладинтонасија вә ритминтонасија, әсасән, үмуми ганунаујғунлуглара малик олдуғу һалда, тембринтонасија мүхтәлиф мәншәли жанрларда өзүнүн кәскин фәргли колоритилә сечилир. Һәтта ејни аләтләр белә ашыг вә ја сазәндәләрдән ибарәт мүхтәлиф дәстәләрдә башга-башга сәсләнир. Мәсәлән, ашыг

дәстәсиндә апарычы аләтләрдән бири олан баламанын тембри муғам вә ојун һаваланы чалан ејни аләтдән даһа кәскин сәсләнмәсилә фәргләнир. Чүнки, бу заман аләтин тембринә ифа едән дәстәнин үслуб хүсусијјәтләри дә әлавә едилир.

Тембринтонасијанын формалашмасында ифачылардан ибарәт дәстәләрин үслуб хүсусијјәтләри һәлледичи рол ојнајыр. Јүз илдән артыг бир дөврдә формалашмыш сазәндәләр үчлүјүнүн ансамбл хүсусијјәтләри, ичра тәрзи, фәрди үслубу вардыр. Республикамызын мүхтәлиф рекионларында фәалијјәт көстәрән ашыг, зурначы дәстәләринин дә бәнзәрсиз, фәрди үслуб хүсусијјәтләри онлары бир-бириндән фәргләндирир.

Беләликлә, тембринтонасија даһа көклү инкишаф принсипләринин заһири бојасы, аһәнки, колоритидир.

Шифаһи ән"әнәли Азәрбајчан мусигисинин интонасија мәнбәләриндән ән әһәмијјәтлиси олан *ладинтонасија* милли мелосун формалашмасында һәлледичи амил вә тәмәл дашыдыр. Мелодик гурумларын истигамәти, аһәнки дә лад көкүнә бағлыдыр. **Халгымызын мусиги ирсинин лад гурулушу үмумбәшәр мәдәнијјәтинин милли тәзаһүр формасы олан муғамдан бәһрәләнмиш, ондан доғулмушдур.** Муғамын структур гурулушундан доған "һәрәкәт едән тоника" өз әксини Үзејир бәјин лад нәзәријјәсиндә дә тапмышдыр. Һәмин сәссыраларында һәрәкәт едән тоника - ладын истинад пәрдәләри, онун башлыча (лад-һармоник) функсијаларыдыр.

Лад нәзәријјәсилә јанашы сазын көкләринә, пәрдә гурулушуна әсасланан ашыг һаваларынын ладинтонасија хүсусијјәтләри үмуми вә фәрди чәһәтләрин һәркүсүндән ибарәтдир.

Ашыг мелосу үфүги инкишаф принсипинә малик олса да, ону мүшајиәт едән сазын бурдон *(дәм)* вә көк *(бәм)*[1] симләринин јаратдығы аһәнк (тәбиәти е"тибарилә тембринтонасијаја аид олса белә) шагули - һармоник сәсләшмәнин Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтиндә јеканә нүмунәсидир.[2]

Биринчи октавасында он једди пәрдә олан Азәрбајчан тарындан фәргли олараг сазын пәрдә дүзүмү диатоник гурулуша даһа јахындыр. Азәрбајчан лад нәзәријјәсиндә раст, шур вә секаһын арасындакы гоһумлуг әлагәләри вә онларын мајә пәрдәләринин секунда мүнасибәтиндә јерләшдији заман үмуми сәссырасынын јаранмасы принсипи ашыг мусигисиндә дә өзүнү бүрузә верир. Бу сәссырасы ашыг мусигисинин 4 "һәрәкәт едән тоника"лы, 4 истинад пәрдәли јеканә ладыдыр. (63-чү нүмунәјә бах). Марагльдыр ки, 4 истинад пәрдәсиндән 2-си (биринчи октаванын "до" вә "фа" сәсләри) раст ладынын истинад пәрдәләридир. Растын мајәси-до сәси - ачыг бурдон симләрин сәсләшмәси ладын "ағырлыг мәркәзи"дир. Икинчи (ре) шур, үчүнчү (ми) секаһ мајәләриндән сонра јенидән растын истинад (растын икинчи тетрахордунун ахырынчы - "һүсејни") пәрдәси - фа кәлир. Ашыг мусигисиндә раст, шур вә секаһ мајәләринин секунда мәсафәсин-

[1]Симләрин бу чүр адландырылмасыны мүәллиф ашыг Һүсејн Сарачлыдан ешидиб.

[2] Сазын Үмуми 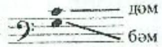

Руһаны 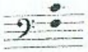 вә Дилгәм 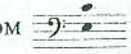

көкләри мәһз бәм симләрин көкләнмәсиндән әмәлә кәлир.

дә ардычыллашмасы мәғамдан фәргли олараг Һүсејни пәрдәси васитәсилә баш верир - ре-шур, ми-секаһ, фа-раст.[1]

Сәссырасында мүәјјән алтерасија ишарәләри саз һаваларынын ифасы илә әлагәдар баш верир: 5-чи пәрдәнин јүксәлмәси (биринчи октава ре-дијез) - "Јаныг Кәрәми" вә "Дилгәм" һаваларында, 8-чи пәрдәнин алчалмасы (сол-бемол) "Баш Сарытел" һавасында, 10-чу пәрдәнин јүксәлмәси (биринчи октава си-бекар) - "Баш Мүхәммәс"дә баш верир.

Беләликлә, муғамлардакы лад әсасынын тетрахорд тәбиәти өзүнү ашыг мусигисиндә дә көстәрир. Гејд едилдији кими, һәр һансы бир мусиги аләтиндә чалғычынын мүәјјән позисијада бармагларынын ардычыл һәрәкәтиндән доған дөрдлүк (тетрахорд) лад бојасы јарадыр. Орта әср мусигишүнаслыг елминдә мәһз белә тетрахорд һәрәкәтинә *чинс* ады верилиб. Әлин тәбии һәрәкәтиндән јаранан дөрдлүкләрин истәр лад, истәр тембр вә истәрсә дә ритминтонасија бахымындан әһәмијјәти бөјүкдүр.

Аләт үзәриндә әл һәрәкәтинин техники имканлары әсасында формалашан ритминтонасија лад вә тембринтонасија дөнүмләрини заманча мүәјјәнләшдирир. Муғам гурумларында үч-дөрд бөлкүлү фигурлар мәһз белә әл һәрәкәтиндән јаранып (бах: нүмунә 29, 32).

Ритминтонасија мүхтәлиф амилләрин гајнағындан һасил олур. Бунлар поетик мәтнин ритм вә форма гурулушу, мусиги материалынын фәрди метроритми, остинат формуллу

[1] Шур, секаһ вә растын белә ардычыллығындан Ү.Һачыбәјов әсәрләриндә кениш истифадә едиб. Мәсәлән, "Короғлу" операсынын увертурасынын әввәлиндә (17-чи ханә), Азәрбајчан ССР һимнинин орта һиссәсинә кечиддә вә с.

ритмик тәшкили олан нүмунәләрдә зәрб мүшајиәти, муғам вә ашыг һаваларында лад-ритмик интонасија дөнүмләринин ритмик шәкли вә б. хүсусијјәтләрдир.

Әкәр әруз вәзнинин әввәлчәдән мүәјјән едилмиш метрик схеми мусиги гурумларынын формалашмасында мүәјјәнедичи рол ојнајырса, һеча вәзниндә јазылмыш сөз мәтнләри гурулуш е"тибарилә мелодик гурумлара ујғунлашыр. Бу һал һеч дә ашыг һавалары вә халг маһныларындакы сөз мәтнләринин әһәмијјәтини ашағы салмыр, әксинә, мүәјјән едилмиш етосу олмајан әруз вәзнинин бәһрләринә әсасланан гәзәлләр конкрет мусиги әсәри үчүн јазылмыр. Ашыглар исә ше"рләрини јүзилликләрлә мөвчуд олан классик саз һавалары үстә охумаг үчүн гошурлар. Халг маһныларынын сөз мәтниндәки гафијә, еләчә дә, мисраларын узунлугларынын дәјишкәнлији мусиги материалынын јениләшмәсилә бағлыдыр. (бах: нүмунә 40, 41, 42).

Һеча вәзнли маһны мәтнләриндән фәргли олараг онларын мусиги материалынын ритмик синтагмы, еләчә дә зәрб мүшајиәти тәбиәти е"тибарилә квантитативдир. Халг мусиги жанрларынын, еләчә дә ашыг һаваларынын зәрб мүшајиәтләринин әруз метрләрилә јахынлығы барәдә әввәлки тәдгигатларымызда сөһбәт ачмышдыг.[1] Гејд етмишдик ки, зәрб мүшајиәтинин остинатлығы вә һәтта бә"зи ритмик фигурларын әруз тәф"иләләрилә там ујғунлуғу фикримизи сүбута јетирир. Бу да мә"лум бир һәгигәтдир ки, ритмик мүшајиәтин ритмформул тәшкили - јә"ни ритмик модусларын остинат

[1] Бах: Е.Бабајев. "Азәрбајчан муғам дәстқаһларында ритминтонасија проблемләри" китабы: "Әруз бәһрләринин халг мусиги ритмикасына тә"сири" бөлмәси.

тәкрарындан ибарәт олмасы - такт метриндән фәргләнәрәк мелодик синтгама сәрбәстлик вермир, гисмән дә олса "өзүндән асылы вәзијјәтә" салыр. Беләликлә, мелодик синтагмын квантитативлији зәрб мүшајиәтинин тә"сири нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Лакин маһны синтагмынын зәрб мүшајиәтиндән асылылығы һеч дә биринчинин ифадәли мелодијаја малик олмасына манеә төрәтмир. Әксинә, маһны вә рәгсләримиз, еләчә дә ашыг һаваларымыз елә гурулуб ки, онлары зәрб мүшајиәтсиз динләмәк о гәдәр дә мараглы олмур. Зәрб мүшајиәти маһны вә ја рәгсә жанр характери верир.

Халг маһны вә рәгсләринин, еләчә дә, ашыг мусигиси нүмунәләринин дә инкишаф хәттинин әсасыны муғамда олдуғу кими, бир нечә сәсдән ибарәт, бә"зи һалларда исә даһа ири һәчмли фразаларын вариант тәкрарлары - вариант дәјишикликләрә уғрамасы тәшкил едир.

Шифаһи ән"әнәли мусигимизи гидаландыран интонасија мәнбәләри мүхтәлиф мәншәли јарадычылыг истигамәтләрини тәшкил едән жанрлардан топланмышдыр. Бу саһәләр, онларын мүхтәлиф жанрлары, ифачылыг ән"әнәләри гаршылыглы тә"сир нәтичәсиндә инкишаф едәрәк Азәрбајчанын ваһид, шифаһи ән"әнәли мусиги ирсини јаратмышдыр. Гаршылыглы тә"сир о гәдәр күчлүдүр ки, бә"зән конкрет бир мусиги нүмунәсинин ән"әнәви мусигимизин һансы саһәсинә аид олмасы мүбаһисә доғурур. "Күрдү", "Гарабағ шикәстәси" ејни заманда ашыг һавасы вә зәрбли муғам кими ән"әнәви мусигимизин һәр ики "тәмәл дашы"на доғмадыр.

Халгымызын шифаһи ән"әнәли мусиги ирси минилликләрлә формалашыб, мүхтәлиф милли мәншәли гајнаглардан гидаланыб, пешәкар сәнәткарларын јарадычылығында чилаланараг әсил сәнәт нүмунәләринин мәчмусуну тәшкил етмишдир. Мәһз сәнәткар зөвгү вә устад һүнәри өтән минилликләрин тәфәккүр вә ифадә тәрзи олан монодијаны, сонракы тарихи дөврүн мәһсулу олан мелодик формуллу, ритмик тәшкилли пјесләрлә (тәсниф вә рәнкләрлә) бир силсиләдә бирләшдирмишдир. Сәнәткар зөвгүнүн, усталығынын мәһсулу олан муғам дәсткаһларымызын, ашыг һаваларымызын, маһны вә рәгсләримизин јарадылмасы вә ифасы ән"әнәјә чевриләрәк устадларын һафизәсиндә јашамыш, нәсилдән-нәслә кечмишдир. Һәмин ән"әнәләрин тәдгиги исә биз мусигишүнасларын ишидир. Мусиги ирсимизин интонасија мәнбәләринә һәср етдијимиз бу тәдгигат ишиндә гаршыја гојдуғумуз вәзифәнин өһдәсиндән имкан дахилиндә кәлмәјә чалышмышыг.

Әлавә 1

АШЫГ ҺҮСЕЈН САРАЧЛЫНЫН ТӘРТИБ ЕТДИЈИ АШЫГ ҺАВАЛАРЫ ҸӘДВӘЛИ [1]

№	1	2	3	4	5	6	7	8
	Ашыг һаваларынын адлары	Дикәр зоналарда мөвҹуд вариантлар	Характери	Поетик жанры	Көкү	Каданс пәрдәси	Јарандығы јер вә ја еһтимал едилән мүәллифи	Милли мәншәји
1.	Баш диваны	——	нәсиһәтли	диваны	үмуми	диван пәрдәси	——	Азәрбајҹан
2.	Бәһри диваны	Османлы диванысы, Шәрхатајы диванысы, Бәһри-тәвил	тохунмалы сөзләр, ҹәнки (дејишмәләр)	диваны	мисри	хачә	——	"——"
3.	Чылдыр диванысы	——	тәмли	диваны	үмуми	диван	——	Түркијә
4.	Тәҹнис	——	нәсиһәтли, тохунмалы сөзләр, көзәлләмә	ҹинаслы сөзләр вә гошмалар	үмуми	шаһ-вәзир-вәкил	——	Азәрбајҹан
5.	Чығалы тәҹнис	——	——	чығалы сөзләр	үмуми	шаһ-диван	——	"——"
6.	Тәхмис	——	тохунмалы	ҹинаслы сөзләр	үмуми	шаһ-вәзир-вәкил	——	"——"
7.	Гарачы	Ел һавасы, Дәрвиши, Иран гарачысы, Борчалы гарачысы	мүхтәлиф	гошма	үмуми	бечә-шаһ-диван	——	"——"
8.	Көјчә гарачысы	——	зәнкуләли сөзләр	гошма	үмуми	ҹәллад-диван	——	"——"
9.	Гајтарма	Борчалы гајтармасы	мүхтәлиф	гошма	үмуми	шаһ-диван	——	"——"
10.	Көјчә гајтағы	Гајтарма	мүхтәлиф	гошма	үмуми	мәсләһәт-диван	——	"——"
11.	Ағыр шәрили	——	көзәлләмә вә с.	гошма	үмуми	"——"	——	"——"
12.	Ирәван көзәлләмәси	Көјчә көзәлләмәси	мүхтәлиф	гошма	үмуми	шаһ-диван	——	"——"
13.	Нәҹәфи	——	мүхтәлиф	гошма	үмуми	мәсләһәт-диван	Көјчәли ашыг Нәҹәф	"——"
14.	Мухајы	——	тәмли	гошма	үмуми	"——"	——	"——"
15.	Ирәван чухуру	Чухуроба	мүхтәлиф	гошма	ирәван чухуру	"——"	——	"——"
16.	Кешишоғлу	——	көзәлләмә	гошма	үмуми	"——"	шаир Кешишоғлу	"——"
17.	Мина кәрајлы	Иран кәрајлысы	мүхтәлиф	кәрајлы	үмуми	"——"	——	"——"
18.	Күрдү кәрајлы	Тәрса кәрајлы, Короғлу кәрајлысы	мүхтәлиф	кәрајлы	мисри, руһани	"——"	Шаһсевәнләр әһли	"——"

1 Ҹәдвәлдә Һүсејн Сарачлынын мәтнинә мүдахилә едилмәјиб. Јалныз јухары графадакы бөлкү китабын мүәллифинә мәхсусдур.

	1	2	3	4	5	6	7	8
19.	Дилгәми	Кәсмә дилгәми	гәмли	гошма	дилгәм	диван	Ашыг Дилгәм	“— —”
20.	Дошангулоғлу	Борчалы Дилгәми	гәмли	гошма	үмуми	шаһ-диван	Ашыг Пирмәммәд	Азәрбајҹан
21.	Руһаны	Урфаны	гәмли	гошма	руһаны	вәзир	— —	“— —”
22.	Дастаны	Ашыг Һүсејни	мүхтәлиф	гошма	руһаны	шаһ-диван	Шәмкирли ашыг Һүсејн	“— —”
23.	Баш Сарытел	— —	мүхтәлиф	кәрајлы	дилгәм	“— —”	— —	“— —”
24.	Орта Сарытел	— —	мүхтәлиф	кәрајлы	руһаны	шаһ нәрдәси		“— —”
25.	Гарател	Әзаблы дүбејти	мүхтәлиф	кәрајлы	дилгәм	шаһ-диван	— —	“— —”
26.	Баш дүбејти	— —	мүхтәлиф	кәрајлы	дилгәм	“— —”	— —	“— —”
27.	Иран дүбејти	Борчалы дүбејти	мүхтәлиф	кәрајлы	дилгәм	“— —”	— —	“— —”
28.	Бағдад дүбејти	— —	мүхтәлиф	кәрајлы	руһаны	шаһ-јетим	— —	“— —”
29.	Јаныг Кәрәми	— —	гәмли	гошма	дилгәм	шаһ-диван	— —	“— —”
30.	Әсли Кәрәм	Кәрәм көчдү, Османлы Кәрәми	гәмли	гошма	мисри	шаһ пәрдә	— —	“— —”
31.	Әһмәди Кәрәм	Кәрәм көзәлләмәси, Маһмуду Кәрәм	гәмли, көзәлләмә	гошма	үмуми	шаһ-диван	— —	“— —”
32.	Губа Кәрәми	— —	мүхт. (гәмли)	гошма	руһаны	шаһ-вәзир	— —	“— —”
33.	Зарынчы Кәрәм	Кәрәм шикәстәси	“— —”	”— —”	үмуми	“— —”	— —	“— —”
34.	Кәрәм гүрбәти	— —	“— —”	”— —”	“— —”	шаһ-диван	— —	“— —”
35.	Саллама Кәрәм	— —	“— —”	”— —”	“— —”	мәсләһәт-диван	— —	“— —”
36.	Паша Көчдү	Азәрбајҹаны	мүхтәлиф	кәрајлы	руһаны	мәсләһәт-шаһ	— —	Түркијә
37.	Сүсәнбәри	Башханым, Орта Чәлили	“— —”	“— —”	үмуми	“— —”	— —	Азәрбајҹан
38.	Чәлили	— —	“— —”	гошма	руһани	шаһ-вәзир	— —	“”
39.	Фәхри	— —	“— —”	кәрајлы	“— —”	мәсләһәт-вәзир	— —	“— —”
40.	Көјчәли	Шамахы	“— —”	“— —”	“— —”	“— —”	— —	“— —”
41.	Мәммәдбағры	Шагајы	“— —”	гошма	үмуми	мәсләһәт-шаһ	— —	“— —”
42.	Иран көзәлләмәси	Борчалы көзәлләмәси	“— —”	“— —”	“— — — —”	шаһ-диван	— —	“— —”
43.	Басма мүхәммәс	Мирзәҹаны	“— —”	“— —”	“— —”	мәсләһәт вәзир	— —	“— —”
44.	Нахчываны	— —	“— —”	“— —”	руһаны, мисри	шаһ-вәзир	— —	“— —”
45.	Дол һичраны	— —	“— —”	“— —”	үмуми	шаһ-диван	Ашыг Доллу Мустафа вә Абузәр	“— —”
46.	Һичраны	Борчалы	“— —”	“— —”	“— —”	“— —”	“— —”	“— —”
47.	Көјчәкүлү	Борчалы чичәји	мүхтәлиф	гошма	үмуми	хачә-диван	— —	Азәрбајҹан
48.	Ибраһими	— —	“— —”	кәрајлы	“— —”	шаһ-диван	— —	“— —”
49.	Шаһсевәни	Короғлу дөшәмәси	“— —”	“— —”	мисри	мәсләһәт-вәзир	— —	“— —”
50.	Гәһрәманы	Һәҹәр ханымы	көзәлләмә	гошма	“— —”	“— —”	— —	“— —”

1	2	3	4	5	6	7	8
51. Дураханы	Гәмәрчан, Вагифи	“— —”	“— —”	руһаны	“— —”	Ашыг Дураханы	“— —”
52. Короғлу тәбл-чәнкиси	— —	чәнки	“— —”	мисри	чәллад-диван	— —	“— —”
53. Мисри Короғлу	— —	“— —”	“— —”	“— —”	мәсләһәт-шаһ	— —	“— —”
54. Чортој Короғлу	— —	“— —”	“— —”	“— —”	“— —”	— —	“— —”
55. Короғлу мүхәммәси	— —	көзәлләмә	кәрајлы	үмуми	шаһ-диван	— —	“— —”
56. Чылдыр мүхәммәси	— —	мүхтәлиф	гошма	руһаны	“— —”	— —	“— —”
57. Күрдү Короғлу	Мәммәд Һүсејни, Һејдәри	чәнки(гәмли)	кәрајлы	үмуми	чәллад-диван	— —	“— —”
58. Бәһманы	— —	мүхтәлиф	гошма-кәрајлы	“— —”	“— —”	— —	“— —”
59. Короғлу бозуғу	Шаһисмајылы	гәмли	гошма	мисри	мәсләһәт-шаһ	— —	“— —”
60. Короғлу борусу	Османлы борусу	чәнки	“— —”	“— —”	чәллад-диван	— —	“— —”
61. Көдәкдону	— —	мүхтәлиф	кәрајлы	дилгәм	шаһ-диван	— —	“— —”
62. Чылдыр чичәји	— —	көзәлләмә	“— —”	үмуми	“— —”	— —	“— —”
63. Баш мүхәммәс	— —	“— —”	мүхәммәс, дуваггапды	дилгәм	“— —”	— —	“— —”
64. Орта мүхәммәс	— —	“— —”	“— —”	руһаны	мәсләһәт-вәзир	— —	“— —”
65. Мәнсури	— —	гәмли	гошма	үмуми	мәсләһәт-шаһ	— —	“— —”
66. Күлабы	Бајрамы	мүхтәлиф	“— —”	“— —”	шаһ пәрдәси	— —	“— —”
67. Гајабашы	Чобанбајаты	“— —”	бајаты	“— —”	мәсләһәт-диван	— —	“— —”
68. Атүсту бајаты	Палантөкүләп	“— —”	“— —”	“— —”	чәллад-шаһ	— —	“— —”
69. Гәриби	— —	гәмли	гошма	“— —”	шаһ-диван	— —	“— —”
70. Чылдыр күлү	Шәһрәбаны	көзәлләмә	“— —”	“— —”	“— —”	— —	“— —”
71. Овшары	— —	мүхтәлиф	гошма	“— —”	мәсләһәт-вәзир	— —	“— —”
72. Гарабағ шикәстәси	— —	“— —”	бајаты	“— —”	чәллад-шаһ	— —	“— —”
73. Султаны	— —	гәмли	гошма	“— —”	шаһ-диван	— —	“— —”
74. Ковһәри	Гара кәһәри	“— —”	“— —”	“— —”	“— —”	— —	“— —”
75. Јурд јери	— —	мүхтәлиф	“— —”	“— —”	“— —”	— —	“— —”
76. Короғлу јериши	Сүрүтмә	чәнки	кәрајлы	мисри	мәсләһәт-диван	— —	“— —”
77. Бадамы шикәстә	— —	мүхтәлиф	бајаты	үмуми	шаһ-диван	— —	“— —”
78. Турачы	— —	“— —”	гошма	“— —”	“— —”	— —	“— —”

Əlavə 2

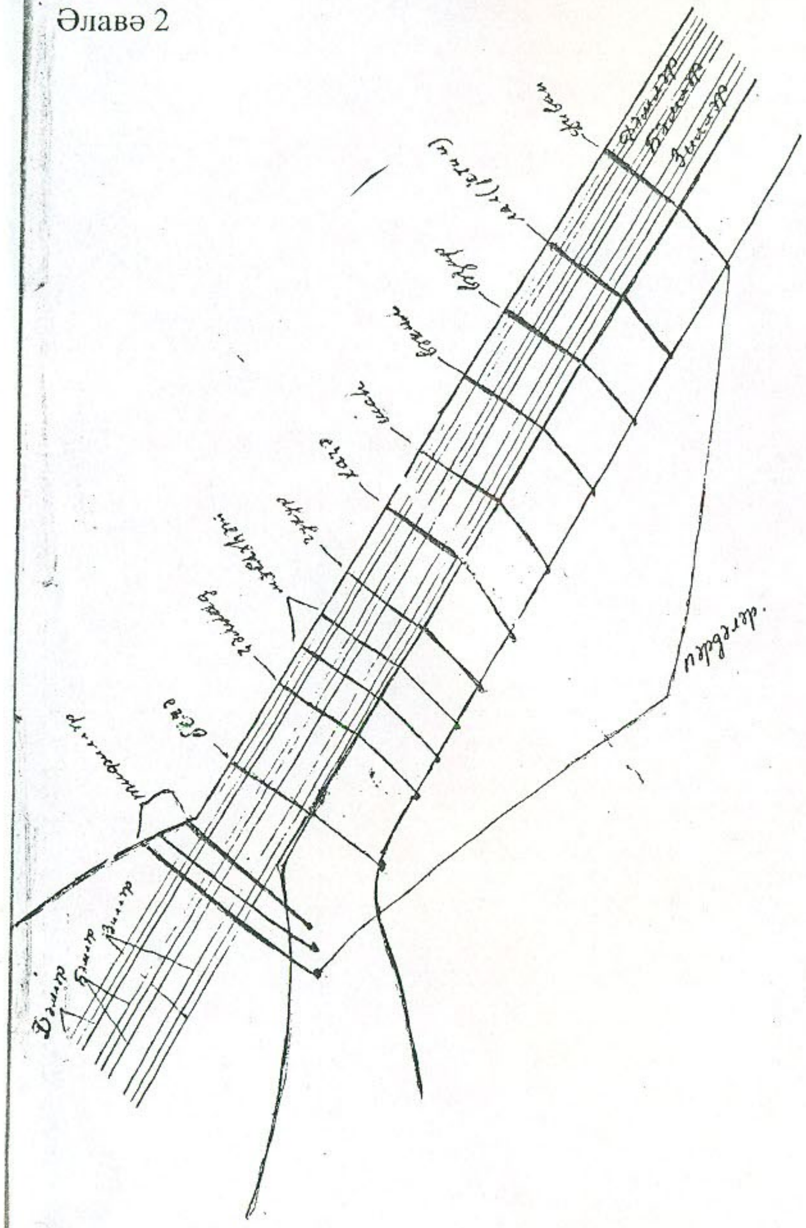

МҮНДӘРИЧАТ

МҮӘЛЛИФДӘН 3

ШИФАҺИ ӘН"ӘНӘЛИ АЗӘРБАЈЧАН МУСИГИСИНДӘ ИНТОНАСИЈА ИНКИШАФЫНЫН ПРИНСИПЛӘРИ.. 5

ШИФАҺИ ӘН"ӘНӘЛИ МУСИГИ ЖАНРЛАРЫНДА РИТМИНТОНАСИЈА ИНКИШАФЫНЫН ПРИНСИПЛӘРИ 30

ШИФАҺИ ӘН"ӘНӘЛИ МУСИГИ ИРСИМИЗИН ПОЕТИК ӘСАСЛАРЫ 58

МУҒАМЫН ЛАДИНТОНАСИЈА МҮНДӘРӘЧӘСИ, ОНУН АШЫГ СӘНӘТИ ВӘ ХАЛГ МУСИГИСИ ЖАНРЛАРЫ ИЛӘ ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘСИ 91

НӘТИЧӘ 128

ӘЛАВӘ 1 138

ӘЛАВӘ 2 144

Елхан Әлисәттар оғлу БАБАЈЕВ

ШИФАҺИ ӘН'ӘНӘЛИ
АЗӘРБАЈҸАН МУСИГИСИНДӘ
ИНТОНАСИЈА ПРОБЛЕМЛӘРИ
Бакы - Елм - 1998

Јығылмаға верилиб 14.05.98.
Чапа имзаланыб 10.08.98.
Формат 60х90 1/16. Гарнитур Times.
Шәрти чап вәрәги 15,54.
Һесаб- нәшр вәрәги 9,25. Тираж 500.
Сифариш 157. Гијмәти мүгавилә илә.

Нот нүмунәләри "YENI MUSIQI" Азәрбајҹан Мүасир Мусиги Ҹәмијјәтинин компүтериндә јығылыб.

Азәрбајҹан Елмләр Академијасы
РЕДАКСИЈА-НӘШРИЈЈАТ-ПОЛИГРАФИЈА МӘРКӘЗИ
"ЕЛМ" НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы, Истиглалијјәт күчәси, 10

146